ВИДАННЯ «БОГОСЛОВІЇ» ED. «BOHOSLOVIA»
Ч. 42 N.

Проф. д-р ОЛЕКСА ГОРБАЧ

Рукописна церковнослов'янська «Риторика» з 2-гої половини 18 в. манастирської бібліотеки в Нямц у Румунії

Prof. Dr. OLEXA HORBATSCH

Eine ukrainisch-kirchenslavische handschriftliche Rhetorik aus der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts in der Klosterbibliothek zu Neamt (Rumänien)

Extractum e «Bohoslovia»
t. XXXV (1971)

Рим - 1972 - Romae

ВИДАННЯ «БОГОСЛОВІЇ» ED. «BOHOSLOVIA»
Ч. 42 N.

Проф. д-р ОЛЕКСА ГОРБАЧ

Рукописна церковнослов'янська «Риторика» з 2-гої половини 18 в. манастирської бібліотеки в Нямц у Румунії

Prof. Dr. OLEXA HORBATSCH

Eine ukrainisch-kirchenslavische handschriftliche Rhetorik aus der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts in der Klosterbibliothek zu Neamt (Rumänien)

Extractum e «Bohoslovia»
t. XXXV (1971)

diasporiana.org.ua

Рим - 1972 - Romae

Проф. д-р Олекса Ґорбач

РУКОПИСНА ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА « РИТОРИКА » З 2-ГОЇ ПОЛОВИНИ 18 В. МАНАСТИРСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ В НЯМЦ У РУМУНІЇ

(Prof. Dr. Olexa Horbatsch, *Eine ukrainisch-kirchenslavische Rhetorik aus der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts in der Klosterbibliothek zu Neamt* (*Rumänien*).

Серед слов'янських рукописів бібліотеки румунського православного манастиря в Нямц в Північно-Середущій Молдавії недалеко м. Пятра Нямц у підніжжя Карпат знаходиться під ч. 19 « Ритóрика » (2 непаґіновані листки й 86 паґінованих стор. формату 16⁰), оправлений чистопис на білому гладженому папері — ніби конспект лекцій зі стилістичної синтакси й стилістики. Згадує його вперше О. Яцимірський при описі рукописів бібліотеки Паїсія Величковського й його учнів.[1]

Письмо рукопису це дуже старанний скоропис 2-ої половини 18 в.[2] Помилкових написань небагато (Гейнéцкіевой 44, замість: -éкці-; Афтóніевой 47, мабуть, замість: Антó-; фігурáтномъ 56, замість: -алномъ; анадíпласісъ 67, замість: -плос-; *и мѣстъ* 44, замість: *имѣетъ*, тощо).

Що наш рукопис виник у 2-ій пол. 18 в., можна здогадуватися й на підставі згадки в ньому на с. 44 після розділу « Вы́писка из' філосóфіи нравоучи́телныя » (с. 34-44 про роди почувань, моральні причини їх виникання, познаки й особливості їх вияву назовні), де на закінчення цеї психологічної деґресії сказано: « Подóбное семý обрѣтáется во нравоучи́телной філосóфіи Гейнéцкіевой и въ ритóрицѣ Ломонóсовой ». Щодо першого названого автора, то йдеться, ймовірно, про німецького лютеранського правника й філософа Йогана Ґотліба Гайнеке-Гейнекціюса (Heinecke, Heineccius, 1680-1741),

---

[1] Яцимирский А.И., Славянские и русские рукописи румынских библиотек, *Сборник ОРЯС* 79, СПб. 1905, с. 573 під числом 185 (363): « Риторика в трех частях, XVIII века, малого формата, скоропись ».

[2] Пор. форму літер у датованих листах, що їх знімки подані в підручниках палеоґрафії: Тихомиров М.Н., Муравьев А.В., *Русская палеография*, Москва 1966, таблиця 94 (з 1760 р.) й 96-97 (з 1774 р.); Петрова В.А., *Палеографический альбом. Учебный сборник снимков с рукописей русских документов XIII-XVIII вв.*, Ленинград 1968, с. 89-90 (з 1774 р.).

професора філософії й права в університетах у Франкфурті над Одером та в Галле, що залишив м.ін. праці з логіки (Elementa philosophiae rationalis) й історії філософії (Elementa historiae philosophiae, 1743), перевидані в збірці його писань (Opera ad universam iuris prudentiam, philosophiam et litteras humaniores pertinentia, I-VIII, Женева 1744-48[1], 1771[2]). При викладі стилістичної синтакси (с. 1-9) і при переліку стилів (с. 55-57) наша « Риторика » помітно спирається на дотичні розділи праці Гайнеке « Fundamenta cultioris Latinitatis »,[3] про що мова далі.

У випадку другого автора йдеться про окремі розділи з книжки відомого російського природознавця й філолога Михайла В. Ломоносова (1711-65) « Краткое руководство к красноречию, I. Риторика ».[4] Мова тут про розділ VI: « О возбуждении, утолении и изображении страстей » (§§ 94-127, там таки с. 166-204) з клясифікацією й ідеєю дефініювати почування за засадою антитези: радість-біль, любов-ненависть, надія-страх, гнів-милосердя, честолюбство-сором, заздрість-ревнивість, каяття.[5] Ішлося про розроблене ще Арістотелем вчення про « афекти », що їх промовець — головно в випадку судової краснорічивости — повинен знати, щоб уміти відчитувати з мін і міміки настрої своїх слухачів і відповідно до того на них впливати. « Риторика » Ломоносова, надрукована з первісною датою 1748, передруковувалася ще й згодом (1765[2], 1776[3], 1785[4]; там таки, с. 809), а поширювалася й у переписуваній ручно формі, як про це свідчить її список з 1775 р. ієромонаха Софронія Богословського.[6] Вона була своєрідною перерібкою німецької клясицистичної реторики Йогана Крістофа Ґоттшеда (1700-66),[7] що появи-

---

[3] Heinecci J.G., Fundamenta cultioris Latinitatis, *Opera*, t. I, Genevae 1744, pp. 1-187.

[4] Ломоносов М.В., *Полное собрание сочинений*, т. 7: Труды по филологии 1739-58 гг., Москва-Ленинград 1952, с. 89-378: Краткое руководство к красноречию. кн. 1-ая, в которой содержится риторика, показующая общие правила обоего красноречия, тоесть оратории и поэзии, сочиненная в пользу любящих словесные науки, СПб. 1748.

[5] Етична оцінка цих антиподних почувань взята звідкись-інде; у Ломоносова вона виступає на другому пляні і то лиш при декотрих з-поміж них (напр. *там таки*, с. 179 надія, с. 181 страх, с. 183 гнів, с. 191 заздрість).

[6] Данца Й., О списке « Риторики » М.В. Ломоносова, найденном в Венгрии, *Studia Slavica*, VIII, с. 141-46, Budapest 1962.

[7] Graßhoff H., Lomonosov und Gottsched. Gottscheds « Ausführliche Redekunst » und Lomonosovs « Ritorika », *Zeitschrift für Slawistik*, VI, 4, с. 498-507, Berlin 1961.

лася спершу п.н. « Grundriß zu einer vernunftmäßigen Redekunst (mehrenteils nach Anleitung der alten Griechen und Römer entworfen und zum Gebrauch seiner Zuhörer ans Licht gestellt, Hannover 1729), згодом поширена в Ausführliche Redekunst 1736[1], 1739[2]. Згідно з Ґрасгоффом, Ломоносов користувався поширеною 2-ою редакцією й перейняв звідти названий розділ майже докладно (у Ґоттшеда це « IX. Von der Erregung und Dämpfung der Gemütbewegungen und dem Beschlusse », с. 194-225).

Можна гадати, що наша « Ритóрика » (її першовзір чи теперішній чистопис) була принесена до Нямц кимось з-поміж ченців-українців, колишніх учнів чи то Київської академії а чи котроїсь лівобережної (бо на Лівобережжя вказують деякі мовні риси нашого рукопису) духовної семінарії, як конспект лекцій з реторики. В 18 в. діяли такі духовні семінарії: в Чернігові (від 1700 р., перенесена з Новгорода Сіверського, де була заснована 1689 р.), в Харкові (від 1734 р.), в Переяславі (від 1738 р.) та в Полтаві (від 1779 р.). Як зважити, що Паїсій Величковський зібрав був довкола себе гурт перекладачів і переписувачів для різних святоотецьких творів про чернече життя, то не виключене, що в ньому й проблеми реторики становили предмет зацікавлення, подібно як і церковнослов'янська та грецька граматики, вісім рукописів якої з 1770-их рр. збереглося там таки в Нямц.

Історію заснування манастиря в Нямц (за традицією, трьома прийшлими ченцями болгарами 1392 р.) подає О. Яцимірський.[8] Особливого розквіту манастир зазнав, як туди перенісся 1779 р. з гуртом ченців українців та румунів-молдаван полтавець Паїсій Величковський з проповіддю занесеного з Афону « добротолюбія ».

Паїсій (у світі Петро), Партеній-Платон Величковський (*21. XII.1722 в Полтаві † 15.XI.1794 в Нямц) після навчання в Полтаві й Києві, схимництва, побуту в Чернігові й у манастирях у Любечі, Медведівці над Тясмином й у Печерській Лаврі в Києві перейшов бл. 1742 р. у молдавський манастир Трейстени бл. Фокшан, згодом у Кирнул над р. Бузев, а підівчившися по-румуньски, подався 1746 р. на Афон у схимництво, де довкруг нього зібрався гурт ченців слов'ян і румунів і де він розпочав перекладати святоотецькі книги на церковнослов'янську мову. Згодом Паїсій повернувся на румунські землі: в Ґалац, звідси в південно-буковинський манастир

[8] Яцимирский А.И., О Нямецком монастыре в Северной Молдавии и его древностях, *Сборник ОРЯС* 79, с. 585-610, СПб. 1905.

Драґомірну, звідки — з уваги на прилучення Буковини до Австрії — переселився 1775 р. спершу в манастир Секу в Середущій Молдавії, а в 1779 р. в недалекий Нямц, де помер і похований у манастирській церкві. Рукописні переклади Паїсія й його учнів на румунсько-молдавську мову згоріли під час пожежі 1862 р., урятувалася ж лиш частина церковнослов'янських перекладів, що зберігалася окремо.[9] Ці рукописи бібліотеки Паїсія й його учнів (в тому й Новонямецького манастиря в Басарабії) перелічує О. Яцимірський,[10] називаючи 276 позицій.

Мова рукопису

Правопис « Риторики » докладно дотримується правописних звичок і правил згадуваних уже 7 рукописних перерібок церковнослов'янської граматики М. Смотрицького та такої ж перерібки грецько-церковнослов'янської граматики « Адельфотес » 1591 р. Йдеться тут про: 1) консеквентніше писання « великого *в* » й омеги у формах множини, теж (діє)прикметників — при гомонімних формах, 2) розрізнювання гомонімних форм множини від однинних написанням з каморою (півкружечком ріжками вниз) — у множинних закінченнях чи формах. Ці правописні звички притаманні всім рукописним граматикам церковнослов'янщини. Згідно з цими традиціями « Рито́рика » стосує кількалітерові позначування для тих самих звуків: е -ε -ѥ -э; о -ѡ; оу -у (« вісімкове »); *я* « прейотоване *а* » й « малоюсове *я* »; і -ї -и -v; з -s; до того ж етимологічні написання грецьких термінів з: θ, *кс*і, *пс*і, гх = нх (cvгхо́рисїсъ 70). Омегове *о* пишеться, крім що в грецьких словах, найконсеквентніше в закінченнях *--овъ* (Ґ[3] іменників), *-аго* (Ґ[1] чоловічо-середніх прикметників), *-о* (прислівників), в *от* (прийменнику-префіксі) і непослідовно в *о(б)-* (о́бразомъ 7). Прейотоване *а* й *оу* пишуться, хоч і непослідовно, лиш у назвуці слів (я́сно 11, оудивле́нїе 7); скізь инде ж — юсове *я* й вісімкове *у*. Перед наступним голосним і в грецьких словах

[9] Він же, Паисий Величковский и возрождение славянской письменности в Молдавии во второй половине XVIII века, *там таки*, с. 513-83, зокрема с. 539. — Про Паїсія див. ще А.-А.N. Ταχιαου: Ὁ Παΐσιος Βελιτσκοφσκι (1722-94) καὶ ἀσκητικοφιλολογικὴ σχολὴ τοῦ, Θεσσαλονίκη 1964.

[10] Він же, Рукописная библиотека Паисия и его учеников, *там таки*, с. 555-83.

пишеться завжди *ї*, але якщо на ньому поставлено значок наголосу, тоді *і* (антíѳетонъ 71). У назвуці грецьких термінів пишеться *э* (эпáнодосъ 68). Здебільша, хоч і непослідовно, пишеться грецько-епсілонове *е* (укр. курсивне *є*), але якщо над ним припадав би значок наголосу, тоді пишеться переважно *е*. Літерою *є* позначується в назвуці слів прейотоване *е* (єсть 8), у середозвуці ж слів воно появляється інколи всуміш з *е* (одушевленнымъ 61// -влéнныхъ 60). Літера s « зіло » появляється лиш у коренях слів *зѣло*, *злый*, *звѣрь*, *звѣздá*. З-поміж надрядкових значків рукопис стосує, крім наголосів (акуту, ґравісу — на визвучному складі слова, камори — у гомонімних множинних формах слів), ще: 1) сполуки легкого придиху з акутом (над назвучним голосним слова), а чи то один лиш легкий придих, 2) паєрик замість *ь*, *ъ* (об'éктъ, пóл'за 16), 3) титлу в цитатах при сакральних словах, 4) півкружечок ріжками вгору над *и* (= й) інколи бракує в середозвуці слова (наипáче 7). Винесення літер над рядок (крім *от*) трапляється лиш у церковнослов'янських цитатах.[11] Числа позначуються вже скрізь арабськими цифрами. З-поміж знаків перепинання стосується крапка, кома, двокрапка (і для скорочування), середник (і як знак запиту) та оклик.

М о в а рукопису українсько-церковнослов'янська 18 в. У цитатах (вони приводяться майже виключно зі св. Письма й церковних книг) церковнослов'янщина панує вповні. У викладі вживаються форми церковнослов'янські з українськими всуміш, при чому термінологізми мають завжди церковнослов'янську форму. Такий змішаний характер мови автора (чи копіста) найкраще помітити у вживанні: 1) повноголосих чи неповноголосих форм слів: *а*) на берегáхъ 9, гóрода 22, голосъ 61// глáса 43, заворóтъ головы́ 24// главá 3 « розділ », морóзъ переломáлся 62, оборóну 33, осторóжность 43, перевóдити 11, перемѣня́ти 78, перемѣну 34// премѣнéніе 43, пе-

[11] При передруку рукописного тексту прийшлося з друкарсько-технічних міркувань всі правописні тонкощі рукопису упростити, при чому: 1) пропущено титли, а підтитлові, додані нами, літери виписано курсивою, 2) зуніфіковано всі значки наголосу (акут, ґравіс, ціркумфлекс) до акуту, пропускаючи й його на односкладових словах; пропущено й придих (спірітус леніс над назвучним голосним слова), 3) літери омікрон і омегу передано одним *о*; літери е, ε (епсілон) передано одним *е*, збережено ж *є*, *э*; літери *і*, *ї* передано одним *і*; наголошений іпсілон передано наголошеним курсивним *и́*; прейотоване *а* й юсове *я* передано одною літерою *я*; літери зіло, ксі, псі передано курсивними *з*, *кс*, *пс*. Для проглядности розбито текст на абзаци, а що в рукописі осягнено різними величинами й шрифтами та поземим положенням цифер.

рестра́хъ 37, переночева́ти 48, перерывающаяся 44, *б*) во благонра́віи 39, въ вертогра́дѣ 24, вла́га 24, владі́міръ 65, вредъ 15, гла́да 13, здра́віе 23, зла́то 21, кра́тко 54, сребро́ 21, хладъ 24, чре́во 20; 2) зрідка українських форм з *ж* (ну́жнаго 33, чужія 9, чужа́го 63// чуждо́му 59, чуждє́му 60) і здебільша церковнослов'янських з *жд*, *щ* (бездо́ждія 13, наде́жда 35, -ждею 38, утвержде́ніе 39, ху́ждшее 34; плещи́ 20); 3) желтѣютъ 50, четы́ре 60// щолка́ти 79; еди́нъ 2// одны́хъ 30.

Українська мова й східньоукраїнська (північно-лівобережна?) говірка автора (чи переписувача) проривається крізь церковнокнижну поволоку в неетимологічних написаннях слів, у наголосі та в деяких формах і рідше в лексиці (зокрема в пасажах, де промовцеві відраджуються вульґарні бароккові прийоми ілюстративної ономатопеїзації й інструменталізації мови, с. 79). Йдеться про такі особливості: 1) тут і там змішування літер *и* й *ы* після губних, *р* і зубних (автор чи переписувач вимовляв тут одну укр. фонему *и*): завы́сытъ 86, оби́дыми 75, въ гру́ды 79, предиду́щаго 67, угро́зи Н[3] 44, всенаро́днихъ 29, непрери́вная 61, основива́ются 25, 2) вимова літери *ѣ* як *і*: минѣ́стровъ 81, те́рмѣны 29 (хоч поруч: колеба́ніе// колѣ- 37-38!), пор. і укр. форми з *ѣ*: зе́рна пашнѣ́ 63, подадѣте 67, 3) тверда вимова ґруп *р'а*, *р'у*, як свідчать написання: повѣ́тра Ґ[1] 13, гончару́ Д[1] 21, 4) північно- й східньо-укр. наголос: перево́дити 11, і, може, погло́тити 27, взяли́ 24, 5) спорадичні написання з *-ть* в 3-ій особі одн. і множ. теперішнього часу дієслів (надле́жить 2 р. 33, надле́жать 64, — крім єсть, суть), 6) спорадична поява закінчення *-ть* в інфінітиві дієслів з основою на голосний (быть 2 р. 45, 46, сказа́ть 49, стара́тся 52), 7) сполучник *да* « але » (кра́ткая да не весма́ прили́чная 61), написання па́мать 77 (може, півн.-укр. *па́мет'* « пам'ять »?), 8) двоїнні форми іменників чоловічого роду (два сы́на 61, два полу́тропа 64, два союза сія́ 67). На російський (і укр. степово-говірковий) лад впроваджена один раз форма Л[1] на *-хъ* (въ сунекдо́хѣ 59). Русизмом, якщо не помилковим написанням *-ой* замість *-ый*, є форма А[1] чол. прикметника: въ са́мой полудень 61.

З уваги на те цікавими для історії літературної мови на Україні в 2-ій половині 18 в. будуть ще й інші особливості нашої « Риторики ».

В деклінації іменників зустрічаються тут такі закінчення: Ґ[1] — скота́ 22, дождя́ 21, огня́ 23, опы́ту 82, вѣ́ку 55, ко́рене 69 (цслов.); утѣхи 34, души́ 23, 37, пашнѣ́ 63, ча́сти 76, свя́зи 58, кро́ве, любве́ 42, це́ркви 22; небесе́ 64, и́мене 18, вре́мене; Д[1] — человѣ́ку 22, воздуху 62, творцу́ 47, кузнецу́ 21, гончару́ 21, кораблю́ 21; душѣ

21, твáри 64; дѣлу 52, слóву 47, врéмени 58; А¹ — дýшу 20; І¹ — путéмъ 50; нóчью 25, крóвію 65, чáстію 54; Л¹ — въ пóтѣ 62, въ нарóдѣ 35, на концѣ 54, во слýчаи 52; въ душѣ 34, в кóкошѣ 20, о любвѣ 30; в тѣлѣ 40, при предложéніи 52, на небесú 64; Н² — два сы́на 61, двѣ фігýры 76, Ґ² — от óчію твоєю (цслов.) 76, А² — рýцѣ, нóзѣ 70; под крилѣ 26 (цслов.); Н³ — клáси 50, отвѣти 84, цвѣти 61, приговóри 84, трóпи 52, лúсти 61, завѣти 84, мýченики 50, бóзи 75 (цсл. цитат), гóлуби 26, ви́ди 60// -ды 34, 70, чúны 85, хрістіáне 46// -ны 45, галáте (В³) 76, отцы́ 67, примѣты 43, угрóзи 44, таблúцы 81, бáсни 75; житія́ 85, óкна 40, устá 43, словесá 61, óчи 41; Ґ³ — лучъ 23, союзовъ 66, образóвъ 27, волосóвъ 43, разговóровъ 75, слы́шателей 33, мужéй 29, степéней 27, людéй 59; твáрей 60, фрáзей 58, чáстей 31// -тéй 39, страстéй 33, мы́слей 37, рѣчéй 59// рѣчéй 57; очéй 41, пúсемъ 83, пúсменъ 19, имéнъ 30; Д³ — богóмъ 75, скотóмъ 22, нарóдомъ 64, духáмъ 75, степéнемъ 67, кáменямъ 22; твáрямъ 75// -ремъ 26, частя́мъ 78, вещáмъ 75; дѣлáмъ 85, лúцамъ 75, древесáмъ 22; А³ — людéй 48, рóды 34, клýбы 20, трудú 33, тéрмѣны 29, довóды 51, пророки 62, падежы́ 3, птенцы́ 26; грýды 79, чáсти 53, рýки, нóги 20; мѣста 17, чúсла 4, лúца 4; І³ — óбразы 60, цвѣты 55, граждáнами 81, дрекóльми 25; скорбмú 50; словáми 86; Л³ — о грѣсѣхъ (цсл. цитат) 74, во вúдахъ 20, въ періóдахъ 58, в панигирúкахъ 14; о частех 50, о страстя́хъ 17, в прóповѣдех 14; въ словáхъ 55// слóвахъ 65 (2 р.). Йдеться тут отже скрізь про нашарування східньої північно-українських процесів (вплив закінчень твердоосновових типів на м'які, Д¹ чол. ім. на *-у*) на церковнослов'янський підклад (архаїчні закінчення двоїни, Н³ чол. ім. та І³ як і зберігання закінчень приголосноосновових середніх іменників в однині). Як же під впливом ділово-мовної традиції, народної стихії й преромантизму впали аналогічні книжно-архаїзаторські процеси в літературній мові тогочасної Росії, а з якими такі ж тенденції української книжної мови в 18 в. пов'язані, то мусіло зазнати упадку й це « всеправославне » архаїзаторсько-уніфікаційне намагання українських книжників: літературна мова на підросійській східній Україні або наблизилася тісно до норм російської літературної або пошукала шляху до української народної. Обидва напрямки знайшли своїх послідовників: у Сковороді й авторові « Історії русов » чи в Котляревському.

Ще чіткіше архаїзаторські церковно-книжні тенденції виступають у деклінаційних закінченнях прикметників, займенників та в числівниках. У прикметників і дієприкметників: Н¹ чол.р. — досяжущъ, животворя́щъ 64, дóлженъ 52, слы́шенъ 78, такóвъ 57; прóстый 2, послѣдній 36, другíй 10, канцеля́рскій 56; сер.р. — бýду-

щее 4, посу́пленно 41, до́лжно 11, тве́рдое 78, каково́е 10, внѣ́шнее 39, ви́дное 51; жін.р. — земна́я 61, вода́ жи́ва 72, зло́мана 62, яковá-либо 31; Г[1] чол.-сер.р. — но́ваго 81, своего́ 20, всего́ 74, таковáго 15// писáтелева 7; жін.р. — другíя 50, еди́нія 76, на́шея, ея́ 65// просто́й 60; Д[1] чол.-сер.р. — еди́ному 2, всему́ 10, намѣ́ренному 15, чужде́му 60; жін.р. — всей 64, по болшо́й 81; А[1] жін.р. — о́ную 17, бо́лшую 6; І[1] чол.-сер.р. — с кра́йнимъ 11, взаи́мнымъ 26, воровски́мъ 25; жін.р. — пра́вою 79; Л[1] чол.-сер.р. — во вся́ком 52, во́ .и́номъ 10, о здѣ́ланномъ, о бу́дущемъ 35// о дру́жнѣмъ, о дру́говѣ 35; жін.р. — при непо́лной 8; Н[3] чол.р. — ста́рыя лю́ди 25, мла́дыя сла́бы 25, сыти 73, страннолюби́ви 45, свя́тíи 50, ме́ртвіи 70, са́ми 75, оніи 2; сер.р. — уста́ набря́клая 44, мнѣ́нія ра́зная 41// запу́хліи о́чи 41, о́чи блиста́ющіи 40; жін.р. — Єзо́пови ба́сни 75, по́лны суть свящéнныя кни́ги 76, таковы́ кни́ги 18; Г[3] — до́лгихъ 58, но́выхъ 28, обои́хъ 11, двои́хъ 31, пятеры́хъ 32; Д[3] — (ли́цамъ) человѣ́ческимъ живы́мъ, ме́ртвымъ 76; А[3] чол.р. — всѣ́ о́ныя дово́ды 51; жін.р. — на своя́ ча́сти 20, разобра́ти вси ча́сти 10; І[3] — вся́кими 55; Л[3] — по ины́хъ 18, в самѣ́хъ 70. У займенників це форми: нѣ́кто 70, нѣ́что 85, себе́ 56, на себе́ 11, себѣ́ 2, в себѣ́ 9, для чего́ 3, от него́ 15; я 48// азъ 74 (цсл. цитат); чесо́ ра́ди 70, Д[1] ми 70 (цсл. цитати). Особливості числівників: еди́нъ 2, еди́но 60, на едина́комъ 25// одны́хъ 30, трié́хъ 27, четы́ре 60, -ри 57, -ы́рма 60, осми́ 47, десяти́ 28, едина́десять 66, шестьна́десят 38, два́десят три 35; пéрвая 1, вторáя 2, трéтíя 6, шестáя, в седмóй 17, осмáя 44, перваянáдесять 51, втораянадесят 53, трéтіянáдесять 54, четвертанáдесят 57, пятаянáдесять 58, шестаянáдесять 77, седмаянáдесять 12, осмаянáдесять 81, девятаянáдесять 82, двадеся́тая 83; двойніи 30, суґу́бая 13; два́жды, трижды, мно́гажды 12.

Подібно в кон'юґації виступають церковнослов'янізми, зокрема в цитованих прикладах: 1) у закінченнях тепер. часу: *-ши*, *-тъ* (твори́ши, вѣ́руеши 70; выхóдитъ 62, желтѣ́ютъ 50, содéржатся 79), 2) у вживанні імперфекту й аористу (рыкáхъ 60, рѣ́х 75, обратихся 71, ви́дѣ, побѣ́жé 60, бысть, положи́ша 64, обогати́стеся 73, поги́бе 74, прéйде, приближи́ся 63, разся́деся 65, умя́кнуша 65), 3) у формах вольового способу (ви́дите 66, проповѣ́дите 64, подадѣ́те 67, — крім архаїчних: прийми́те 49, суди́те 70), 4) у широкому вживанні активних і пасивних (теп. часу) дієприкметників (глаго́ляй 74, иски́й 27, дося́жущъ 64, ца́рствующаго 86; оби́дывшему 37; суди́мым 82); дієприслівники ж: смотря́ (на сочинéніе) 10, разсуждáя (любóвь ко Богу) 32, привмѣня́я (къ стрáсти) 79 — мали підтримку в російській літературній мові й, може, в декотрих східньо-укр. говірках. Українськими ж розмовними є дієприслівники минулого

часу: отложи́вши (все... прибавле́ніе..., сыска́ти) 10, (какъ бы ма́сломъ) поли́вши 72.

Церковно-книжною стихією у словотворі слід уважати: 1) потік середніх іменників для назв дії на *-(ен)іе* (намѣреніе 17, питія́ 42), 2) (дієв)прикметниковий суфікс *-(е)нный* (соста́вленное, торже́ственныя, 80), компаративний *-ѣе* (то́чнѣе 11, иску́снѣе 17) і суперлятивний *-айшій* (легча́йшую 30), 3) дієслівні суфікси *-ива-/-ева-* (вы́учивати, устроева́ются 78), *-ствова-* (разли́чествует 86).

У лексиці книжно-церковними (зрідка поруч розмовних) вийшли головно: 1) сполучні слова й сполучники (какъ — такъ 11// такъ — якъ 75, ~ — какъ 71, 80, якоже — та́ко и 86, ско́лько — сто́лько 17, не столь — ско́лько 45-46, дото́лѣ — до́ндеже 52; или́ 1, либо 6 « або », ни 5, ниже́ « ані », а, но, оба́че 8, но то́кмо 9, да и 75 « але », бо, и́бо, я́ко 4, того́ ра́ди 82, поне́же 27, для того́ что 59 « бо, тому (що) », а, и 5 « і », вгда́ 5, когда́ 80 « коли, як », а́ки, а́ки бы, бу́дьтобы, какъ бу́дьтобы 11 « неначе », не́жели 59, па́че (з Ґ) 4 « ніж », хотя́ 4 « хоч », да 46, дабы́ 10 « щоб », я́коже 9, какъ 6 « як », а́ще (убо) 46, а́ще бы, бу́ди бы, е́жели бы, когда́ бы « якщо(б) »), 2) частки (да́же « аж » 85, а, же 5, у́бо 8 « ж(е) », ли 6 « чи », та́кожде 58// та́кже 15 « теж », вще́ « ще » 2), 3) прийменники (въ 1// во 6 — во осо́бности « зокрема » 14; для// ра́ди 9; до 64; за + А « через, з причини » 59, « замість » 62; из' 19// з' 15// со 30 « ех » // съ 1 « cum »; из'за 63 « з-поза »; къ// ко 1,12 « до »; между́ + І « між » 8; мѣсто// вмѣсто 21 « замість »; на + А/Л 1,9; о + Л « про » 1; от 4 « від »; по + Д/Л 85; по́сля 6// -лѣ 34 « після »; посредѣ 8 « серед »; при 9; пред' + І « перед » 70; у + Ґ « біля » 59; чрез' + А « крізь » 71), 4) вставні пояснювальні слова й прислівники (сіе́сть 3// то́есть 34// си́рѣчь 56// а то 59 « себто », я́ко 14// та́ко 9 « наприклад »; всу́е 45 « даром », вопреки́ 3// возвра́тнымъ о́бразомъ 4// взаи́мно 3 « навпаки », выспрь « вгору » 58, гдѣ « де » 3, для чего́ « чому » 25, заразо́мъ « разом » 54, здѣ « тут » 47, иногда́ « деколи » 27, ка́ко « як » 3, когда́ « коли » 3, наипа́че 7 « зокрема », па́ки « щераз » 68, толь « стільки » 46), 5) займенники (и́же, кото́рый 5, ко́е 10, съ каково́ю 11, в не́й же// в сей же 12, сіе́ 6, то что 9, то́жде 2// то́же самое 48, от тѣх же 31, ею́же 45 « якою », той « він » 74, о́наго « його, якого » 46, еди́но имя « якесь ім'я » 64).

Мова « Риторики » є прикладом нашого книжно-наукового стилю 18 в., що донині здебільша перетривав у російщині; бо ж новочасний український науковий стиль виникав на зовсім інших засадах у 19-20 вв., зрікшися вповні цих своїх раніших традицій. Спеціяльна наукова термінологія граматики, стилістики, логіки, психології й

філософії в « Риторицi » заслуговує на спеціяльний дослід [12] у ширших історичних рямках. Отут звернемо покищо увагу лиш на декотрі її чужомовні лексично-словотвірні елементи.

« Риторика » широко використала поетикальні термінологізми грецького походження; деякі з-поміж них мають ще характер незасвоєних етранжизмів і, згідно з граматикою М. Смотрицького, відміняються з грецька (тéзисъ 50: о тéзи 49); вимова й написання грецьких слів нова в вокалізмі (αι = е; ει, οι = і, и; η = и) й етимологічна в консонантизмі (β = в; ϑ = θ, ξ, ψ). У деяких термінологізмах місце наголосу вже не відповідає грецькому, але — як і передача ϑ = *т* чи σ = *з* в декотрих (тéма, тéзісъ, гѵпотéзісъ 81; теж аподóзисъ 8 — антіфрáсисъ 65) — свідчить про латинсько-польський шлях позичення (метáфора 60, анáфора 66, антанаклáсісъ 68, эпаналúпсісъ 68). Грецькі термінологізми хоч зберігають свої суфікси хоч, рідше, їх змінюють (плокú 68, плеонасмóсъ 66, сѵллогíсмъ 81). Перелічуємо важливіші грецько-латинські реторикальні термінологізми, щоб улегшити майбутнім дослідникам устійнювання філіяції нашої « Риторики »: [13]

áвксисісъ 73 - αὔξησις, amplificatio; аллигорíа 61 - ἀλληγορία, allegoria; анадíпласісъ 67 - ἀναδίπλωσις, geminatio, reduplicatio, gradatio; анакúносісъ 70, сообщéніе совѣта - ἀνακοίνωσις, communicatio consilii; анáфора 66 - ἀναφορά, iteratio, relatio, repetitio; антанаклáсісъ 68 - ἀντανάκλασις, eiusdem verbi contraria significatio; антíѳетонъ 71 - ἀντίθετον, contrapositum, contentio; антіметаволú 71 - ἀντιμεταβολή, commutatio; антіфрáзисъ 65 - ἀντίφρασις, litotes, ironia; аповолú 77 - ἀποβολή, litterae omissio; аподóзисъ 8 - ἀπόδοσις, 2-а половина складного речення-періоду; апосіóписісъ 76 - ἀποσιώπησις, reticentia; апострофú 75 - ἀποστροφή, aversus a iudice sermo, aversio; асúндетонъ 66 - ἀσύνδετον, dissolutio, inconexio; гѵпéрбола 64 - ὑπερβολή, superlatio, superiectio, traiectio; гѵпотéзисъ 50 - ὑπόθεσις, locus a fictione; деклямáціи 80 - declamatio; діáвасісъ 76 - διάβασις, прехождéніе от єдúнія чáсти слóва и до другíя пристýпъ,

---

[12] Москаленко Н., *Нарис історії української граматичної термінології*, Київ 1954 — включує лиш ті граматичні термінологізми « Риторики », що спільні їй з граматикою М. Смотрицького. Кирик Д.П., Спостереження над формуванням філософської термінології в українській літературній мові 19 ст., *Питання укр. мовознавства*, т. 3, с. 170-84, Львів 1960, — загалом не цікавиться старшою українською філософічною термінологією.

[13] Грецько-латинські термінологічні відповідники цитуються тут за кн. Lausberg H., *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft, I-II (Registerband), München 1960.

transitus; діалогісмо́съ 76 (или́ иѳопиі́а) - διαλογισμός, ἠθοποιΐα, sermocinatio; ек*с*ергасі́а 66 - ἐξεργασία, изобы́ліе мнѣ́ній єдинозна́менующихъ, abundans copia rerum; екфо́нисісъ 76 - ἐκφώνησις, exclamatio; эллі*пс*исъ 66 - ἔλλειψις, detractio; эпанал*и́пс*ісъ 68 ἐπανάληψις, geminatio; эпа́нодосъ 68 - ἐπάνοδος, regressio, reversio, repetitio; эпі́зев*кс*ісъ 66 - ἐπίζευξις, повторе́ніе сло́ва въ нача́лѣ періо́да, geminatio, iteratio, palinlogia; эпістрофи́ 72 - ἐπιστροφή, возвраще́ніе слова от устране́нія къ предлежа́щему тече́нію, reditus ad rem, ἄφοδος; эпіфо́нима 72 - ἐπιφώνημα, возглаше́ніе на концѣ́ сло́ва и а́ки бы печа́ть цѣ́лаго сло́ва, rei narratae vel probatae summa acclamatio; эпіфора́ 67 - ἐπιφορά, повторе́ніе сло́ва на концѣ́ ра́зныхъ періо́довъ, desitio, conversio; эро́тисісъ 75 - ἐρώτησις, interrogatio; этіоло́гіа 45 - αἰτιολογία, дово́дъ винослóвный, утвержде́ніе и́стины предложе́нія, redditio causae; ѳеме́ліонъ 13 - θεμέλιον, те́ма, основа́ніе дѣ́ла; иѳопиі́а 76, див. діалогісмо́съ; vпот*и́*посісъ 71 - ὑποτύπωσις, evidentia, illustratio, demonstratio; ката́хрезисъ 61 - κατάχρησις, abusio, inopia; кли́ма*кс*ъ 67 - κλῖμαξ, gradatio; мерісмо́съ 70 - μερισμός, distributio; мета́фора 60 - μεταφορά, verbum translatum; об'е́ктъ 16 - лице́, къ кому́ или́ проти́ву кого́ возбуди́ти или́ утоли́ти [страсть]; о*кси́*моронъ 72 - ὀξύμωρον, представле́ніе мнѣ́нія остроу́мнаго съ я́внымъ противорѣ́чіем, oxymoron; ора́тор 13 - orator; ора́ція 81 - oratio; оміо́птотонъ 69 - ὁμοιόπτωτον, simile casibus; оміоте́леvтонъ 69 - ὁμοιοτέλευτον, simile determinatione; парадіастоли́ 71 - παραδιαστολή, (sub)distinctio; пара́ли*пс*ісъ 73 - παράλειψις, praeteritio, reticentia; парегме́нонъ 69 - παρηγμένον, derivatio, figura etymologica; паре́квасісъ 72 - παρέκβασις, digressio, -ssus, egressio, -ssus, excursus; парономасі́а 69 - παρονομασία, annominatio, adn-; періо́дъ 1 - περίοδος, periodus, ambitus, circumductum, circuitus, circumscriptio, comprehensio, conclusio, continuatio; періодіко́нъ 2 - περιοδικόν, несво́йственніи періо́ди въ кото́рых обрѣта́ется бо́лше четыре́хъ глаго́ловъ ли́чныхъ, и о́ніи называ́ются или́ періодіко́нъ, или́ пне́vма или́ та́зисъ (поняття й дефініція перейняті від Гайнеке);[14] пері́фрасісъ 74 - περίφρασις, periphrasis, circumitio; плео-

[14] Heineccius J.G., *Opera*, t. I.: Fundamenta cultioris Latinitatis, Genevae 1744, pp. 49-50, c. XXVI, notulae: « περιοδικὸν ergo est periodus e quinque vel pluribus membris confiata »; « πνεῦμα, definiente Hermogene, est... structura orationis, quae sensum membris incisisque definitum ad orationis spiritum et vocem accommodat. Quare tot esse possunt membra τοῦ πνεύματος, quot fert oratoris spiritus »; ...« τάσις, id est, *extensio*, periodus est omnium diffusissima, quae plura accumulat membra, quam vel robustissimus quisque uno spiritu eloquatur. Unde semper in vitio ponitur tam enormis circumductio ».

насмóсъ 66 - πλεονασμός, adiectio; плокú 68 - πλοκή, commutatio; пнévма 2 - πνεῦμα, див. періодікóнъ; полúптотонъ 68 - πολύπτωτον, variatio, ex pluribus casibus; полvсúндетонъ 66 - πολυσύνδετον, multiiugum; προθесисъ 45 - πρόθεσις, propositio; прóлиpсісъ 69 - πρόληψις, anticipatio; просопопиíи 75 - προσωποποιΐα, fictio personae, sermocinatio; протáзисъ - πρότασις, послѣдствующее, предложéніе въ расположéніи хріи (власне: висунена на початок заключна частина ентімеми, як виходило б з аналізи поданого прикладу на с. 48-49); сvллогíсм 81 - συλλογισμός, ratiocinatio, collectio, collectivus status, ratiocinativus status; сvмплокú 67 - συμπλοκή повторéніе слóва въ начáлѣ и на концѣ кáждаго періóда, complexio, conexum, -xio; сvнéкдоха 63 - συνεκδοχή, synecdoche, intellectio; сvнонvмíа 66 - συνωνυμία, изобы́ліе имéнъ тóжде знáменующихъ, synonymia, communio nominis; сvгхóрисісъ 70 - συγχώρησις, concessio, confessio nihil nocitura, consensio; стіль писáнія 55 - stilus; сýбектъ 16 - (подлежáщее) лицé въ кóемъ страст возбудúти, илú утолúти подобáетъ; тáзисъ 2 — див. періодікóнъ; тéзіс 81 - θέσις, thesis, positio; тéма 13 — див. θемéліонъ; тропъ 58 - τρόπος, tropus, verborum immutatio; фігýра 65 - изречéніе отлúчное от простáго и от обыкновéннаго слóва, figura, σχῆμα; хрíа 44 - χρεία, chria, usus.

Зрештою лексика викладу « Риторики » повна нових термінологічних позичень з грецької, латинської й німецької мов, проникліх і почерез польську та врешті й російську мови, як от: áвтор 11, азіáтскій 57, аттíческій 57, генерáлная 14, гéрбы 85, декрéти 84, діáволъ 77, дíспуты 84 , догмáтъ 30, епіграммú 85 , епістолáрный 55, епистóліи 83, ікономúческая 32, істóріи 28, історúческій 55, каθíсма 16, канóновъ 28, въ канцеля́ріяхъ 81, канцеля́рскій 56, комендáнтскій 56, въ компáніяхъ 82, комплимéнти 80, лvкаóнскій 57 (радше: *лакóнскій « спартанський, лаконічний », пор. [стіль] 4. усѣчéнный и зѣлó крáткій!), логúческій 29, матéрія 21, минѣстровъ 81, натýру 11, органнаго 19, офицéрами 82, панvгірúки 84, политику 32, прелéкціи 80, програ́ммы 80, пролю́зіи 80, протéсти 84, публикáціи 81, пунктъ 8, сатúры 86, солдáтами 82, статýа 19, стіхáми 86, супостáтъ 27, текстъ 29, тропíческомъ 56, фігурáтномъ [= -алн-] 56, філосóфскій 55, шкóлныхъ 83.

Компілятивний характер « Риторики » видний і з усумішного вживання синонімних термінів: препинаніе/раззначеніе 6 « інтерпункція », союзъ сослагáтелный/условн-ий/договорн-ий 5, пунктъ/точка 6, премѣнéніе/претворéніе періóда 12, óбщая/генерáлная 14, сýбектъ/подлежáщее 16, завóдчикъ дѣла/творéцъ 21, нáдобнаго/нýжнаго/потрéбнаго 33, обéктъ/предлежáщее 34, необы́чная/чрез'звы-

ча́йная 36, скорбь/тоска́ 36, привы́чка/навыкнове́ніе 38, благонра́віе/ добродѣтелно-є состоя́ні-є 39, ро́дное/генера́лное 50, осо́бное/ви́дное/ прива́тное 54.

Чимало цікавого приносить « Риторика » й для історії українського наголосу; що він належить до східньоукраїнського наголосового типу, мова вже була попередньо. Не всі однак риси сьогоднішньої східньоукраїнської літературномовної наголосової системи виступають уже в « Риториці »: чи вони ще не були тоді остаточно зформовані, а чи на « Риторику » тут віддіювали ще якісь інші чинники (церковно-книжні традиції а чи й російська акцентна система — тимбільше, що дублетів не бракує й тут), треба б аж дослідити на підставі ширшого матеріялу. Покищо реєструємо звідти характеристичніші явища.

Серед іменників чоловічого роду: 1) оксітонами в однині є: заразо́мъ 54, огня́ 23 (Н³ о́гни 19), рода́ 20, 70// ро́да 64 (А³ ро́ды 34, Ґ³ родо́въ 14, 83), скота́ Ґ¹ 22, степе́нь 34, 36// сте́пе́нь 36, стыда́ 42, трудо́мъ І³ 62 (А³ труды́ 33, -до́въ Ґ³ 84), ума́ 16, 38, учени́къ 18, четверто́къ 25, — а в множині: бого́въ 75 (Н³ бо́зи 75), волосо́въ Ґ³ 43, вѣко́въ 86 (Ґ¹ вѣка 85/вѣку 55), духа́мъ 75, образо́въ 32, падежы́ А³ 3, плоды́ Н³ 43, -до́въ 31, -да́ми 61, посло́въ 81; 2) барітонами й пропароксітонами в однині й множині є: гла́са 65, кру́га Ґ³ 1, му́жа 72, періо́да 1, на со́нмѣ 75, слу́чай 11, стра́ха 36, стра́хомъ 38, перестра́ха 43, тре́петъ 42, язы́ка 10// языка́ 72, язы́ковъ 11; ви́ди Н³ 60, -ы 34, го́луби 26, ле́бедѣ 20, зако́новъ 28, зна́ки 34, 40, зна́ковъ 6, і́доли Н³ 71, клу́бы 20, ли́сти Н³ 61, свѣ́товъ 86, цвѣти Н³ 61, чи́ны 85; 3) серед сприроскованих безнароскових переважають чітко накоріннонаголошені утворення (22 приклади) над наприросковонаголошеними (8 пр.): воздух 21, вопро́си 6, восто́ргъ 37, дово́дъ 45, -о́ди 14, допро́си 84, завѣти 84, заворо́тъ 24, зако́новъ 28, запа́съ 33, наро́ду Д³ 82, опы́ту 82, отвѣти 84, перево́дъ 10, перестра́хъ 37, примѣ́ръ 45, предме́тъ 21, пожа́ра 13, поро́ки 23, приго́во́ри 84, разбо́ръ 10, разгово́ровъ 75, соста́вы 20; присту́пъ 53, 76, -у́помъ 53// при́ступъ 48; во́зрастъ 23, вы́мысловъ 29, за́мысломъ 12, за́пахъ 24, о́блакъ 21, о́бморокъ 43, у́жасъ 36; 4) серед знароскованих назвемо наголоси: посла́нниковъ 81, помо́щникъ 21, сро́дникомъ Д³ 84; слы́шателей 33, слу́шателямъ 16; убы́токъ 15; заво́дчикъ 21.

Наголос жіночих іменників: 1) не виявляє ще того ступеня зморфологізованости (як засіб протиставити множину однині в гомонімних формах), що сьогодні, зокрема в говірках на захід від Дніпра: то́чки Н³ 6, посы́лки А³ 51, главы́ Н³ 1, вины́ Н³ 20, го́рлицы Н³ 26 (хоч: Н³ пче́лы 26, сле́зы 41); 2) знає в подробицях по-

декуди інший розподіл оксітонів (похвала́ 14, -у́ 46, хвала́ 69, хула́ 69, дуга́ 62, туги́ 35; *-ота́*, 6 пр., але: добро́ты Ґ¹ 25, глубина́ 76, вражда́ 42, горта́нь 71, болѣзнь 51, напа́стьми 26, корысть 15), барітонів (бесѣды 56, угро́зи 44, улѣки 64, утѣхи 34, доса́ды 35, свобо́ды 56, су́ша 24, кля́тву 71, чихо́тка 42, привы́чка 38, во зага́дцѣ 13, табли́ца 9, за́висть 35, при́быль 15, за́писи Н³ 17) і пропароксітонів (па́губы 42, жа́лоба 41, ми́лостыня 42, на́добность 15, не́нависть 35, забы́вчивость, заду́мливость 41, вы́писка 34).

У середніх іменників різниці появляються у знароскованих, менше у безнароскових (слово́ 23, -ва́ Ґ¹ 62, зе́рна Ґ¹ 63, зрештою ж: дѣло 11 — Н³ дѣла́ 20, ли́ца, чи́сла 4): 1) в суфіксі *-ство* (оксітони: врачевство́ 33, обстоя́телства́ Ґ¹ 13// *-я́телствамъ* 19; барітони: бѣгство 42, вітіи́ства 86, дѣйства Н³ 18, ра́бство 38, сво́йства Н³ 23, чу́вство 23; пропароксітони: дру́жества Ґ¹ 40, коли́честву 57, мно́жества Ґ¹ 57, ходатайство 42); 2) суфікси *-и́ще*, *-а́ло* (жили́ще 66, в зерца́лѣ 71); 3) повна перевага накорінного наголосу при суфіксі *-еніе/-аніе*, може, слід якогось південно-західнього чи й церковносербського впливу в переписувача (зна́менованіе 31, 59, о изобрѣтеніи 1, 12// изобрѣте́нія 17, намѣреніе 17, 22, 51// намѣре́ніе 34, отча́яніе 36, обрѣзаніе 70, раска́яніе 35, чу́вствованіе 38; распростра́не́ніе 10, — крім питія Ґ¹ 42).

Наголос довгих форм прикметників і дієприкметників теж виявляє різниці супроти сьогоднішнього літературного і схожості зі східньоукраїнським: 1) у безнароскових переважають барітони (ме́ртвымъ 75, мла́дыя 25, но́выхъ 28, пра́вою 79, про́стый 2// проста́го 65, ста́рыя 25, сла́бы Н³ — кор. форма 25, тве́рдое 78, цѣлыми 6) над оксітонами (благо́е 14, втора́я 1, другі́й 10, живы́мъ 76, худа́го 34, часты́й 40// ча́стымъ 77); 2) ще накорінний наголос переживає вповні при суфіксах *-ний* (ви́дное 51, гну́сное 78, ди́вное 74, нескла́дная 44, ну́ждныхъ 73, ро́дное 50, ру́чная 78, си́лны Н³ — кор. форма 25, сли́чнаго 58, в че́стномъ 16// честна́го 32, ча́стное 51, шко́льнымъ 79, я́сное 55, як і: взаи́мнымъ 26, бесѣдовный 56, выра́зный 78, равнообра́зное 3, — крім: цслов. земна́я 61), *-кий* (гла́дкое 55, гро́мкій 76, — крім низкі́й 56), *-яний* (румя́ное 42); 3) утворення з двоскладовими суфіксами затримують, як у східніх говірках нині, накорінний наголос основного слова (богоглаго́ливый 9, велерѣчивый 57; але: *-а́тельний/-и́тельний*, крім совѣтователніи 32, послѣдователныхъ 5), зокрема ж: *а*) зі суфіксами компаративу *-ьѣ* (иску́снѣе, удо́бнѣе 17, то́чнѣе 11), *-ьйший* (зна́тнѣйшихъ 8, изря́днѣйшая 19, пе́рвѣйшій 22, осо́бнѣйшая 14, схо́дственнѣйшую 30, благопрія́тнѣйшею 46, прили́чнѣйшую 30; крім: малѣй-

шаго 8), *б*) в дієприкметниках зі суфіксами *-ущий* (бесѣдующымъ 56, бу́дущее 4, дѣйствующая 21, зна́менующими 11, послѣдующія 24, прили́чествующемъ 54, спу́тствующія 24, слѣдующихъ 7), *-ящий* (лю́бящіи 46, але: знача́щихъ 2, служа́щее 50), *-анний* (чи́танная 18, вышепи́санныхъ 56, зна́менаннаго 62, здѣланнымъ 25, истолко́ванніи 52, отча́яннымъ 73, уготованная 20, зло́мана 62; крім избра́нныхъ 58, недокончаннаго 76), *-енний* (вы́мышленныхъ 59, соста́вленна 31, предста́вленное 1, посу́пленно 41, теж хіба всі відіменникові прикметники: есте́ственную 32, вещественная 21, пи́сменный 55, торже́ственныя 80, — супроти на половину рідшого насуфіксного наголошування — виключно в первісних дієприкметниках: внесе́нныя 9, выуче́ннаго 77, одаре́нная 19, одушевле́нныхъ 26, подтвержде́нное 39, потуцле́нніи 42, предложе́ннаго 37, прикрове́нно 53, продолже́ннаго 77, сопряже́нна 36, сотворе́нная 19, употребле́нно 78, усѣче́нной 8, утвержде́нныхъ 57; сочине́но 11, лише́ны 75, уче́ной 60// озна́чено 25), *-имий*, *-ымий* (ви́димъ 72, оби́дыми 75; неоте́млемомъ 36, — але: опису́емой 6, привѣтству́еми 80, намѣрева́емое 52).

Наголос дієслів виявляє, крім виразних півн.- і сх.-укр. рис (згадувані попередньо: перехо́дити, погло́тити, взяли́, а далі ще: пишу́ 67, прошу́ 49), такі особливості: 1) в кон'юґації *и/ї* обидва типи: *а*) з постійним накінцевим акцентом (горди́тся 61, состои́тъ 54, -я́тъ 65, твори́ши — цслов. 70), *б*) з перекидом наголосу на корінь, почавши від 2-ої ос. одн. (выхо́дитъ 62, гово́рится 64, завы́сытъ 86, запла́титъ 49, ко́тится 61, лю́битъ 55, надле́житъ 9// -жи́тъ 11, 50, перено́сится 60, содержатся 79, умно́жится 70, — при чому окремі названі дієслова вже могли були утворювати ґрупу барітонів і в 1-ій ос. одн. теп. ч., як це воно сьогодні є в укр. мові); 2) наголошування накорінне чи насуфіксне в дієслів на *-увати* не відповідає в подробицях сьогоднішньому станові (дѣйствовати 79, зна́менуетъ 65, наслѣдовати 46, по́льзуетъ 70, разли́чествуетъ 56, 86, ра́зньствуют 8, чу́вствуетъ 51; повѣству́етъ 9, показу́ется 31, связу́ется 53, сказу́ют 80); а загалом дуративність-ітеративність виражується тут деколи інакшими словотвірними засобами, ніж сьогодні (*-ива-/-ава-*: выу́чивати 78, прийскивается 47, содѣлаваетъ 67; і далі: познава́ются 7, поставля́ется 8, изгара́ет 72; сыска́ти 10, плеска́ти, цигика́ти 79, ло́пати, пу́кати 79, пада́ють 40); 3) інші ще особливості (по́мнити 77, кичи́тися 55, кончи́ти 54, понуди́ло 11, послу́шати 70, бы́ло 78, умерла́ 72, воскресни́ 75).

В синтаксі підкреслимо часті архаїчні книжно-церковні конструкції, в тому: 1) пасивні (таковы́ми бо жертвами благоугожда́-

ется Богъ 46, котóрыми привѣтствýеми бывáютъ знаменúтая лúца 80), 2) безособові речення (злóмано воскъ 62, въ сей главѣ представля́ется шесть родóвъ рáзныхъ сочинéній словъ... 83), 3) інколи неузгодженість присудка з підметом, складеним з головним числівником (въ котóромъ заключáется четы́ри 18// въ нéйже содержáтся четы́ри главы́ 12 — мабуть, під впливом *двов*, *тров*: въ сей главѣ представля́ется трóе 2), 4) предикативний іменник, як і прикметник та займенник, стоїть звичайно в називному, при чому зв'язка *есть*, *суть* майже завжди наявна (запятáя есть знакъ... раззначéнія 8, рóди суть разлúчни 55, онъ вамъ бýдетъ благодарéнъ 49, дабы́ былъ слы́шенъ 78, конéцъ бывáетъ двóйственный 22, называ́ется толкова́телная 13, — именýется предмѣтом 12, такóвъ есть [стіль] 57), 4) довгі й короткі форми прикметника (в НА[1]НА[3] чол., жін. і сер. р.) вживаються всуміш і в атрибутивній і в предикативній функціях, при чому короткі форми переважають (зокрема в присвійних прикметників і пасивних дієприкметників) у предикативній функції та постпозитивно вжиті в атрибутивній (злóмана печать 62, лицé блѣдо и посýпленно 41 — лицé румя́ное, по перемѣнамъ разноцвѣтное 42, рóди суть... разлúчни 55, пóлны суть священны́я книги 76, пóлныя суть истóріи 75); в інших відмінках зустрічаються закінчення іменної відміни прикметника хіба в прислівниках (дóбрѣ 70, въкрáтцѣ 73), присвійних прикметниках (от разсуждéнія писáтелева 7) та в церковнослов'янських цитатах; 5) словолад нерідко інверсивний (у стосунку до сьогоднішніх мовних звичок), зокрема ж у побічному реченні стоїть дієслово, на латинсько-польський лад 17-18 вв., наприкінці фрази (трéбуетъ... достóйной въ періóдахъ свя́зи 58, вредъ от негó произойти́ могýщій 15, причúны из кóихъ состáвленна яковáлибо вещь есть 31, ибо въ простра́нном слóзѣ тóчки на двоетóчія... удóбно премѣни́тися мóгутъ 7; ка́меня фігýра 22, пристóйности лицá орáторова 33, причúна совершéнства нáшего 39, — постпозиція часта зокрема в присвійних прикметниках і займенниках); 6) складений з *взяти* народномовний присудок висловлювати попереджену якимсь наглим рішенням дію ([Іудеи] взялú и связáли Іисуса 24); 6) архаїчна форма активного дієприкметника теп.ч. в дієприслівниковому звороті (смотря́ на сочинéніе 10, разсуждáя любовь ко Богу 32) як і взагалі дуже часте вживання активних дієприкметників теперішнього й минулого часу та пасивних теп. часу (у цслов. прикладах — незалежний давальний: благодáти пришедшей 63); 7) враження церковно-книжного стилю ще зокрема посилюється вживанням у гіпотактичних конструкціях церковно-слов'янських сполучників і сполучних слів (жерт-

ва..., еюже Богу благоугоди́ти возмо́жно 45); 8) архаїчне керування (навы́кнути смире́нія 14, ра́дость о добр҃ѣ 35).

Реторика й стилістика на Україні

Історія вимови на Україні, в тому й церковної гомілетики, ще жде свого дослідника. Клясичні зразки вимови[15] переймано тут для гомілетичних цілів у греко-візантійській версії,[16] спершу виключно у староцерковнослов'янській формі. Засвоєння таких грецьких зразків проходило спершу на слов'янському півдні — у македонців, болгар[17] і сербів, а згодом у місцевих перекладах і на східньослов'янському ґрунті так, що вже в ориґінальних проповідях митр. Іларіона й Кирила Турівського можна спостерігати високі зразки проповідницької краснорічивости, подібно зрештою як і в ориґінальній літературі житійній та літописній зразки відповідної композиції й високого стилю.[18] Візантійсько-південнослов'янські

---

[15] Про клясичну реторику див.: Blass Fr., *Die attische Beredsamkeit*, I. (Von Gorgias bis zu Lysias), II. (Isokrates und Isaios), III, 1. (Demosthenes), III, 2. (Demosthenes' Genossen und Gegner), Leipzig 1868-80[1], 1886-98[2], Hildesheim 1962[3]; Volkmann R., *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Uebersicht*, Leipzig 1885[2], Hildesheim 1963[3]; Baldwin Ch. S., *Ancient rhetoric and poetic, interpreted from representative works*, 1924[1], Gloucester/Mass. 1959[2]; Kennedy G., *The art of persuasion in Greece*, Princeton/N.J. 1961[1], 1963[2]; Clarke M.L., *Rhetoric at Rome, a historical survey*, London 1953, як теж Lausberg H., див. примітка ч. 13; про середньовічну й ренесансову реторику див.: Baldwin Ch. S., *Medieval rhetoric and poetic*, McMillan Co. 1928; Baldwin Ch.S., Clark D.L., *Renaissance literary theory and practice. Classicism in the rhetoric and poetic of Italy, France and England 1400-1600*, New York 1939; Curtius E.R., *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* [розділи: Rhetorik, Poesie und Rhetorik], Bern 1948[1], 1954[2], 1961[3], 1963[4], 1965[5]; Manitius M., *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, I-II, München 1911-23; Pantic M., *Poetika humanizma i renesanse*, Beograd 1963; Damaschke A., *Geschichte der Redekunst*, Jena 1921; Spengel L., *Rhetores Graeci*, 1-3, Leipzig 1853-56[1], 1966[2]; Lemmermann H., *Lehrbuch der Rhetorik. Die Kunst der Rede und der Diskussion*, München 1968[2], 1972[3].

[16] Krumbacher K., *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reichs* (527-1453), München 1897[2]; Norden E., *Agnostos Theos. Untersuchungen zur Formengeschichte religiöser Rede*, Darmstadt 1956[4].

[17] Див. напр. Lägreid A., Der rhetorische Stil im Šestodnev des Exarchen Johannes, *Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris, Fontes et dissertationes*, t. IV, Wiesbaden 1965.

[18] Адрианова-Перетц В.П., *Очерки поэтического стиля древней Руси*, Москва-Ленинград 1947; Лихачев Д.С., *Поэтика древнерусской литературы*, Ленинград 1967; Čyževs'kyj D., Zur Stilistik der altrussischen Literatur. Topik,

зразки гомілетичної краснорічивости й житійного стилю знову скріпли в нас від кінця 14 в., почавши з хвилею « 2-го південнослов'янського (болгарсько-сербського) впливу ». До третього розквіту — цим разом уже на західніх, польсько-латинських зразках — прийшло в Україні з виникненням шкіл під кінець 16-го в. Про свідомі теоретичні підстави краснорічивости тут у формі навчання її правил можна говорити аж зі впровадженням дотичних предметів у програму навчання по школах 16-17 вв., в тому зокрема в Київській академії, де учні за зразком польських єзуїтських колеґій (спершу в 5-річному курсі навчання) після трьох нижчих кляс — інфіми, граматики й синтакси — слухали викладів у клясі поетики (з теорії поетики й з практикою укладання віршів), а далі в клясі реторики (де навчалися складати й виголошувати промови та писати листи).[19] Навчання основ поетики й реторики в 17 в. привело й до першого друкованого місцевого, спертого на польські й клясично-латинські зразки, теоретичного трактату Йоанікія Ґалятовського про композицію церковної проповіді « Наука албо способ зложеня казаня »,[20] доданого до збірки проповідей « Ключ разумѣнія » (Київ 1659[1], 1660[2], 1663[3], 1665[4]). Навчання поетики й реторики на Україні спиралося спершу вповні на тогочасні польські зразки,[21] при чому чималим авторитетом втішалися виклади баро-

---

Festschrift für M. Vasmer, Slavistische Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts an der Freien Universität Berlin, Bd. 9, c. 105-12, Berlin 1955; (Tschižewskij D.): Studien zur russischen Hagiographie. Die Erzählung vom Hl. Isaakij, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 2, 23-49, Wien 1952; (Tschižewskij D.): Zum Stil der Galizisch-Volynischen Chronik, *Südostforschungen,* 12, 79-109, München 1953; Siefkes F., Zur Form des Žitije Feodosija. Vergleichende Studien zur byzantinischen und altrussischen Literatur, *Frankfurter Abhandlungen zur Slavistik,* 12, Bad Homburg-Berlin-Zürich 1970.

[19] Петров Н., Киевская Академия во 2-ой половине XVII века, *Труды Киевской Духовной Академии,* 1895, нр. 9, с. 37-41, Київ (далі скорочуємо: Труды КДА).

[20] *Українські письменники, біо-бібліографічний словник,* т. I: Давня українська література XI-XVIII ст., Київ 1960, с. 278-79. — Передрук « Науки... » в кн. Білецький О.І., *Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму),* Київ 1952 (с. 265-66), 1967 (с. 310-16).

[21] Нариси історії поетики й реторики та вимови в Польщі подають: Bruchnalski W., Rozwój wymowy w Polsce; Panegiryk, Dzieje literatury pięknej w Polsce, cz. II, *Encyklopedia polska,* t. XXII: dział XVIII (część II), Kraków 1918, c. 240-418, 198-208, — де й раніша бібліографія; *Wybór mów staropolskich,* wybrał i opracował Nadolski B., Biblioteka Narodowa, seria I, nr 175, Wrocław-Kraków 1961 (*Wstęp,* c. III-CXII); Otwinowska B., *Modele i style prozy w dyskusjach na przełomie XVI i XVII wieku* (wokół toruńskiej rozprawy Fa-

кового « християнського Горація » Мацєя Казімєжа Сарбєвського (1595-1640).[22] Переломовим роком у переборенні манєризму й макаронізмів польської барокової реторики — її початки кладе Б. Надольський (див. Wybór mów staropolskich, Wstęp) на 1620 р. — слід уважати виступ Станіслава Конарського в кн. « De emendandis eloquentiae vitiis » (1741). Латинські традиції польської ренесансово-гуманістичної реторики спираються — подібно, як і ранішої середньовічної — на таких же теоріях Німеччини й Італії та Франції, а що в свою чергу виходять з викладів грецько-латинських класиків: Арістотеля, Деметрія, Діонісія, Ціцерона, Тацита й головно Квінтіліяна (« Institutio oratoria »).

Дослідові викладів поетики й реторики в Київській академії присвятив був свої праці М. Петров;[23] історію дослідів навчання поетики в Київській академії, в тому зокрема й аналізі шкільних латинських поетик кінця 17-го й початку 18-го в. подає студія Г. Сивокоця;[24] збережені ж рукописні поетики (понад 30) з України й Росії назвала П. Лєвін[25] аж по першу друковану російську поетику 1774 р. « Правила пиитические » Аполлоса Байбакова.[26] Навчання поетики й реторики в Могилянській Академії прослідив подрібно на підставі збережених рукописів почавши від

---

briciusa z 1619), *Studia staropolskie*, t. XX, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967; Rynduch Z., *Nauka o stylach w retorykach polskich XVII wieku*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, wydział I, seria monografii, nr 25, Gdańsk 1967; Nadolski B., Wokół nauki o stylach w jezuickich retorykach, *Pamiętnik literacki*, LIV, 3-4, c. 81-89, Warszawa-Wrocław 1963.

[22] Sarbiewski M.K., O poezji doskonałej czyli Wergiliusz i Homer — De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus; Wykłady poetyki — Praecepta poetica, *Biblioteka pisarzów polskich*, seria B, nr. 4,5, Wrocław-Kraków 1954-58.

[23] Петров Н., Из истории гомилетики в старой Киевской Академии, *Труды КДА* 1866, нр. 1, с. 110-22; Выдержки из рукописной реторики Ф. Прокоповича, содержащие в себе изображение папистов и иезуитов, *там таки*, 1865, нр. 4, с. 614-35; О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала ее до преобразования в 1819 году, *там таки*, 1866, нр. 7, с. 305-30, нр. 11, с. 343-88, нр. 12, с. 552-69, 1867, нр. 1, с. 82-118, 1868, нр. 3, с. 465-525.

[24] Сивокінь Гр., *Давні українські поетики*, Харків 1960.

[25] Lewin P., Wykłady poetyki w szkołach rosyjskich od końca w. XVII do r. 1774. Stan posiadania i postulaty badawcze, *Slavia orientalis*, XVII, 2, c. 153-57, Warszawa 1968 (авторка заповіла на 1972 р. появу окремої монографії на ту ж тему: *Wykłady poetyki w uczelniach rosyjskich 18 w. (1722-44) a tradycje polskie*, Poznań).

[26] Кадлубовский А., « Правила пиитические » Аполлоса Байбакова, *Журнал Министерства народного просвещения*, 1899, в. 7, с. 189-240, СПб.

згадуваного вже Г. Сивоконем першого київського підручника « Fons Castalius » (1685 р.) по Ю. Конїського « Praecepta de arte poetica » (1746 р.) польський дослідник Р. Л у ж н и й;[27] він ствердив всевладне панування польських зразків і прикладів у цих латинсько-мовних підручниках у 17 в. і проникання українсько-книжних прикладів аж у 1-ій половині 18 в., а що автор приписує скріплим тут російським впливам. З погляду самовизволювального процесу з-під польсько-латинських впливів при викладі й його ілюструванні наша « Риторика » належить уже до дальшого етапу: повного переходу в викладі на церковно-книжну мову; серед скупо приводжених тут ілюстративних прикладів ніде не зустріти цитатів з польських чи латинських авторів.

Можливо, що укладачеві « Риторики » присвічував і приклад церковноросійської реторики Косми Г р е к а з 1710 р., поширеної в Росії в рукописах (їх збереглося 5 примірників [28]) і, очевидно, приклад реторики М.В. Ломоносова, про що вже мова була попередньо. Косма Грек, афонсько-іверський ієродіякон, живучи в Чу́довому манастирі в Москві від 1690-их рр., переробив у своєму перекладі на церковно-російське друковану грецьку реторику свого крітського земляка Франціска Скуфа, від 1669 р. викладача філософії й богословії в грецькій школі й гімназії у Венеції; Ф. С к у ф надрукував цю об'ємисту книгу для грецьких студентів у Венеції.[29] Може, грецькі назви окремих частин « Риторики » (μέρος προπαιδευτικόν, μ. διδακτικόν, πρακτικὸν μ.) є відгомоном користування таким грецьким ритори́ковим джерелом.

Ймовірно, в 1617-19 рр. склав у Волого́ді арх. Макарій, раніше ігумен у Тіхвіні, а згодом митрополит у Новгороді, який сам у школі там таки у Волого́ді навчав реторики, рукописну реторику, сперту на латинські ціцероніансько-квінтіліанські зразки, збережену в 5 відписах 17 в.[30] З нашим рукописом вона без зв'язку. Д.С. Б а б к і н приписує саме розділові « О тройных родах глаго-

[27] Łużny R., Pisarze kręgu Akademii kijowsko-mohylańskiej a literatura polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich XVII-XVIII w., *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego*, 142: *Prace historyczno-literackie*, z. 11, Kraków 1966.

[28] Лопарев Хр., « Риторика » Космы Грека 1710 года и « примеры » из нее по русской истории, *Известия Отделения русского языка и словесности АН*, XII, 4, с. 146-98, СПб. 1907.

[29] Τέχνη ῥητορικῆς. Arte di retorica di Francesco Schuffi, Venezia 1681. Нам недоступна; цитуємо за Х. Лопарєвим, див. прим. 28.

[30] Бабкин Д.С., Русская риторика начала XVII в., *Труды Отдела древнерусской литературы* ИРЛ АН СССР, т. 8, с. 326-53, Москва-Ленинград 1951.

лания » цеї реторики [31] вплив на реторику Ф. Прокоповича 1706 р.[32] — хіба невірно: бо ж у Ф. Прокоповича ішлося тут про теорію трьох стилів, знану ще від Ціцерона (Orator, XXI, 69) й Квінтіліяна (Institutio oratoria, XII, 10,58).

Не виявляє безпосереднього зв'язку німецька « Риторика » ні з рукописною реторикою 1733-37 рр. « Occupationes et exercitia varia Sclavonice » віденської Придворної (тепер Австрійської Національної) бібліотеки, описаною О. Яцимірським;[33] у ній текст латинський і церковнослов'янський і частково це виклади 1736 р. в слов'яно-латинській колегії в Сремських Карловцях.

Втрачену сьогодні, рукописну латинську поетику з початками реторики «De arte poetica praecepta» з бібліотеки Курської духовної семінарії Гедеона Сломинського, — мабуть, з його читаного курсу в Київській академії в 1744-45 рр., — описав П. Попов;[34] і вона з нашою « Риторикою » без зв'язку.

« Риторика »

Конспективний виклад різних понять зі синтакси й стилістики в « Риториці » є, ймовірно, чистописом якихсь записаних лекцій з дотичного шкільного курсу. Число ілюстративних прикладів на обговорювані поняття дуже скупе, самі ж приклади обмежуються головно до св. Письма з відсиланням до інших ще, ближче не дефінійованих творів.[35]

---

[31] *Там таки*, с. 353.

[32] Мова в Д.С. Бабкіна, ймовірно, про неопублікований курс реторики, читаний Ф. Прокоповичем 1706-07 рр. в Києві, а збережений у київському рукописі « De arte rhetorica ». Див. останньо про це Еремин И.П., Предисловие (с. 8) до кн. Прокопович Ф., *Сочинения*, Москва-Ленинград 1961. Видання рукопису друком готується 1972 р. в Вюрцбурзі.

[33] Яцимирский А.И., Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек, т. I: Вена, Берлин, Дрезден, Лейпциг, Мюнхен, Прага, Любляна, *Сборник Отделения русского языка и словесности*, т. 98, с. 178-79, СПб. 1921[1], Nendeln 1966[2].

[34] Попов П.М., З історії поетики на Україні (17-18 ст.), *Матеріали до вивчення історії української літератури*, т. I: Давня укр. література, доба феодалізму — до кінця 18 ст., с. 392-403, Київ 1959.

[35] Серед понад 90 ілюстративних посилань « Риторики » зустрічаються: 1) або лиш подані рядки з окремих книг св. Письма (напр. Премуд: Солом: глав: 6. сх: 17,18,19,20, — с. 67), 2) поданий цілий цитат враз із такою ж льокалізацією (напр. Се сыти єстé, се обогатистеся, корі(н)θ: 4. сх: 8,9,10, — с. 73), 3) найчастіше цитати без ближчих посилань на дотичне джерело, звідки взято приклад (напр. Прéйде сѣнь закóнная благодáти пришедшей, с. 63 = початок вечірневого Богородична-догматику 2-го голосу), 4) загальниково назване

Розгляданий матеріял усистематизовано в 3 частинах, а в тому в 20 « таблицях ». У 1-ій (часть предуготови́телная) подано в 4 « таблицях » (і « главах ») поняття з реторичної синтакси: у 1-ій « таблиці » — виклад про речення (періо́дъ), його логіцистичну дефініцію й роди (періо́дъ: про́стый, сло́жный = складне речення з 2-4 присудками, сво́йственніи п-и 2-4-членніи = хіба складнопідрядні речення, несво́йственніи п-и — з понад 4 присудками).

У 2-ій « таблиці » (і « главі ») мова про такі елементи в будові речення (о сочине́ніи періо́да) як: 1. прибавле́ніе — ніби ампліфікуючі синоніми чи антоніми до іменників, прикметників, дієслів і реченневих обставин, 2. равнообра́зное сказа́ніе — стилістичносинонімні можливості висловити той самий реченневий зміст, а далі — можливості вимінювати різні граматичні категорії (особу, число, способи, часи) в межах тих самих членів речення, 3. распростране́ніе — поділ складнопідрядних і складносурядних речень за відповідними сполучниками (винослóвный періо́дъ = причинові р.; сравни́тельный/разсуди́тельный п. = порівняльні р.; позволи́тельный п. = допустові р.; услóвный п. = умовні р.; послѣдовательный п. = часові р.; возноси́тельный п. = відносні р.; проти́вный п. = протиставне

джерело, де слід шукати прикладів, але їх самих не названо (напр. акаѳістъ, с. 69). Понад 20 прикладів називає своє джерело; інші ж приклади це переважно стихи з псалмів. Серед названих джерел найчастіші « свящéнныя книги » (76), в тому: *а*) Старого Завіту (найчастіше Псалми: 1,18,30,121,135, кафісма 15 і 17 = пс. 106-109,119, — звідси часто й приклади без відмічень; Іса́іи 40,1, с. 45; Премудрість Соломонова Приповідки, 6), *б*) Нового Завіту (Євангелисти — Матей, Лука й зокрема Йоан; Послання ап. Павла — 1-е й 2-е до Тимотея, до римлян, 1-е до коринтян, до галатів і до євреїв; 2-е Послання ап. Петра; Апокаліпса). З-поміж інших церковних текстів це, крім згадуваних догматику й акафисту, ще рядки з великоднього тропаря й ірмосу; зрештою й ціла низка псалмових стихів це версети прокіменів і антифонів різних рокових свят. Можливо, що під джерелом « Четыри ца́рства » (с. 18) слід розуміти старозавітні 2 книги Самуїла й 2 книги царів. Згадані 8 нецерковних книг (Горолеѵіонъ, ѳéатронъ, Мéлисса, Полуанѳеа, Стобéевы рѣчи, Сфінксъ 18, Єзóпови ба́сни, Історіи 75) це, може, якісь збірки проповідей, історій, а чи частково — молитовники й « Пчели ». — Неназване джерело прикладу на « антифра́зисъ » (с. 65) це змодифікований уривок з монологу Ярополка в 1-ій дії « трагедокомедії Владимир » (1705) Ф. Прокоповича, див. *Сочинения*, с. 152-53, де це місце звучить так: З бездн подземных, з огненной выхожду геенни /Ярополк, братним мечем лютѣ убиенный/, Брат князя Владимира. Ни Глагол сей ложний. /Не Владимир мой брат ест, но враг мой, безбожний/ Братоубийца. Кая лесть! Многажди красно /имя будет, но своей вещи несогласно/. Владимир — владѣние мира знаменует, /а брат мой с родственною кровию воюет/. Брат мой, — о горе — и сей глагол неистовий: /враг мой, супостат лютий, жрец моея кровы/.

за змістом складносурядне р.; из'ясни́тельный п. = співвідносне скл.-сур.р.; соедини́тельный п. = сполучні скл.-сур.р.; раздѣли́тельный п. = дистрибутивні скл.-сур.р.).

У 3-ій « таблиці-главі » (о разставле́ніи періо́да) — мова про інтерпункцію (основа́ніе препина́нія стро́чнаго) і « пра́вила раззначе́нія стро́чнаго »: про вживання таких знаків, як — пунктъ/то́чка, двоето́чіе, запята́я « запинка », знакъ вопроси́тельный, удиви́тельный « оклик », вмѣсти́тельный « дужки », исключе́нія « лапки », при чому перша частина складно-підрядного речення (предложе́нія) це — прота́зисъ, а друга — аподо́зисъ.

У 4-ій « таблиці-главі » говориться про « претворе́ніе періо́да » — в тому: 1) про виділення членів речення і встановлення стосунку речення до логічного судження (разбо́ръ), 2) про побудову речення аналогічного структурою, але інакшого змістом (подража́ніе), 3) про переклад даного речення на іншу мову (перево́дъ), враховуючи його зміст і структури обох мов, 4) про синонімний вислів даного змісту інакшими словами на лад псалмових синонімно-паралельних версетів.

Властиво-реторичні проблеми розглядає 2-а частина (часть учи́тельная) в 4 « главах » або 16 « таблицях ». 4 « глави » згідно з давнім клясичним реторичним і таки ренесансово-барокковим вченням охоплюють: « изобрѣтеніе слова » (inventio), « расположе́ніе с. » (dispositio), « украше́ніе с. » (ornatus/elocutio) і « дѣйствіе/произношéніе с. » (pronuntiatio).

У « главі » изобрѣтеніе поданий у 3 « отдѣле́ні-ях » за диспозиційними пунктами розгляд:

1) те́м-и/θеме́ліон-у (thema), дово́д-ів (argumentum) учи́тельних, совѣтовательн-их, ласка́тельн-их і возбуди́тельн-их (табли́ца 5);

2) исто́чник-ів из'обрѣте́нія, що ними є: уче́ніе дово́лное/ иску́сство многоразли́чное, за́писи/па́мятныя кни́ги = о́бщая мѣста історі́ческая/філологі́ческая (ви́дѣнная дѣйства, слы́шанная рѣчи, чи́танная словеса́) і 12 о́бщая мѣста риторі́ческая, себто то́рої, loci communes з викладом реторичної топіки: *а*) знаменова́ніе в тому « произведе́ніе » = етимологічно споріднені вирази — figura etymologica, synonyma, homonyma, метатезні вирази типу го́ры: ро́ги; *б*) опредѣле́ніе и описа́ніе — логи́ческое и ритори́ческое (definitio); *в*) genus proximum — родъ содержа́щійся во мно́гихъ ви́дахъ свои́хъ; *г*) цѣлое раздѣля́ющееся на своя́ ча́сти — и ча́сти составля́ющія свое цѣлое; ґ) вины́ или́ нача́ла вещéй и произведе́нія (causae); *д*) произше́ствіе... от вся́кія вины́ происходя́щія (effectus); *е*) qualitates — сво́йства (лицъ человѣческихъ: соверше́нства душе́вная, тѣле́сная,

приналéжности случáйныя; вещéй нечýвственныхъ — свойства и случáйности внѣшнія и внýтренняя); *в*) circumstantiae — окрéстности/обстоя́телства; *ж*) contraria — проти́вныя (слова-антоніми, протиставні змісти речень); *з*) similitudines — подóбія; *и*) comparationes — уравнéнія (рівного з рівним, більшого з меншим, меншого з більшим); *й*) testimonia — свидѣтелства (з історії, св. Письма, церковних канонів і поук свв. Отців, законів, поук філософів і богословів, з написів, малярства, відповідів мудреців, з Езопових байок і всенародніх « послóвицъ »);

3) способу « изобрѣтенія » (таблиця 7) « тéм-и » й « довóд-ів ».

Зчерги як « вы́писка из' філосóфіи нравоучи́тельныя » подана клясифікація й дефініція окремих почувань « страстéй » - affectus (їх 23) з переліком їхніх зовнішніх признак. Вчення про почування й їх признаки включила була ще клясична наука реторики як потрібне промовцеві, щоб він міг розпізнати настрої своїх слухачів (у суді — лави суддів) і відповідно до того достосувати свої виводи. Від Квінтіліяна це вчення перейшло до реторики ренесансу й бароко, а звідти до підручників німецької просвіченецької реторики Ґоттшеда (на ньому сперся Ломоносов) і латинської Гайнеке. На Гайнеке ж і Ломоносова посилається наша « Риторика ».

У « главі 2-ій » (таблиця 8) « о расположéніи слóва » (dispositio orationis) у 5-х « отдѣлéні-ях » розглядаються « óбрази расположéнія » (figurae dispositionis): 1) хрía (chria) — власне коротенька повчальна анекдота, на яку складаються: прóѳесисъ, этіолóгіа (aetiologia), распространéніе (adiectio, amplificatio) і заключéніе (conclusio); тут додано зразок 8-частинної « Афтóніевой хріи »;[36] 2) о предваря́ющемъ и послѣдствующемъ; 3) о тéзи и гипотéзи (thesis — hypothesis); 4) о сyллогíсмѣ орáторскомъ (syllogismus, enthymema); 5) о велúкой орáціи/слóвѣ орáторовомъ — з пристýп-ом (exordium), предложéні-ем (propositio) і трактáці-ею (tractatio).

У « главі 3-ій » розглядається « украшéніе слóва » (ornatus orationis, таблиця 13):

1) їх роди — 18 стилів « писанія »:[37] 6 за темою (філосóфскій,

---

[36] Мабуть, помилка замість « Антóніевой », при чому йдеться хіба про великого римського передціцероніянського ретора Марка Антонія (143-87 перед Хр.), що виступає як співрозмовець у трактаті Ціцерона «De oratore » (II,17)

[37] Перелік стилів у ґрупі 1-ій, 3-ій і 4-ій взяла « Риторика » з Гайнеке « Fundamenta cultioris Latinitatis », p. I, c. II, § 55, p. 80 (*Op. cit.*) « ...Quarta stili divisio: ...Ceterum quum non eadem omnes deceat oratio: alius stilus esse dicitur τεχνικὸς vel ἐπιστημονικὸς, vulgo philosophicus, alius ἱστορικὸς, historicus,

історúческій, пúсменный/епістолáрный, орáторскій/великолѣпный, стіхотвóрческій, разговóрный/бесѣдóвный/двоеслóвный), 4 « по обстоя́телствамъ мѣ́ста » (церкóвный, судéбный, канцеля́рскій, комендáнтскій), 4 за якістю словних прикрас (высóкій, срéдній, низкій, пóдлый) і 4 за скількістю словних прикрас (тоді кожен з-поміж них може бути: велерѣчивый/азіáтскій, срéдній/родíйскій, крáткій/аттíческій, усѣчéнный/*з*ѣлó крáткій/лvкаóнскій « лаконічний »);

2) 4 « свойства украшéнія » (чистотá, я́сность, глáдкост, достóинство);

3) « посóбія украшéнія »: *а*) 4 тропи й 4 « полутрóпи » (метáфора з аллигóрі-єю і катáхрезис-ом, метонvмíа, сvнекдóха, ирóніа з гvпéрбол-ою й антіфрáзис-ом), *б*) 21 фігýра въ слóвахъ (figurae elocutionis/verborum) і 24 «фігýры во мнѣніяхъ» (figurae sententiae).

До перших належать: эллі*пс*исъ, ас*и́*ндетонъ; плеонасмóсъ, полvс*и́*ндетонъ, сvнонvмíа, е*кс*ергасíа; эпíзев*кс*ісъ, анáфора, эпіфорá, сvмплокú, анадíплосісъ, клúма*кс*ъ, эпанал*и́пс*ісъ, антанаклáсісъ, плокú, пол*и́*птотонъ, эпáнодосъ; парегмéнонъ, парономасíа, омióптотонъ, оміотéлевтонъ.

Серед других названі: прóли*пс*ісъ, анакúносісъ, сvгхóрисісъ; мерісмóсъ, vпот*и́*посісъ, антíθетонъ, парадіастолú, антіметаволú, о*кси́*моронъ, парéквасісъ, эпістрофú, эпіфóнима, пара́ли*пс*ісъ, *а́вкси*сісъ, перíфрасісъ; эпанóрθосісъ, эрóтисісъ, апострофú, просопопиíи, діалогісмóсъ/иθопиíа, екфóнисісъ; діáвасісъ, аповолú.

---

alius διαλογικὸς, vulgo dialogisticus, ῥητορικὸς, oratorius, alius πολιτικὸς, ciuilis, alius ἐπιστολικὸς, epistolicus, alius denique ποιητικὸς, poeticus »; p. I, c. II, § 43, p. 66 (*Op. cit.*) « Altera stili divisio. XLIII. Quemadmodum vero hi orationis characteres ad stili quantitatem pertinent: ita, quod ad eiusdem qualitatem attinet, aliud est magnificum, aliud mediocre, aliud tenue dicendi genus; cui totidem opponuntur dicendi formae vitiosae, stilus videlicet frigidus vel tumidus, inconstans vel inaequalis, ac denique siccus »; p. I, c. II, § 38, p. 62 (*Op. cit.*) « Stilus Laconicus. XXXVIII. Primo itaque, quod ad breuitatem vel vbertatem sermonis adtinet, stilus in Laconicum, Atticum, Rhodium, et Asiaticum dispesci solet. Stilus Laconicus iusto breuior, ac veluti abruptus est, in eoque consistit, quod plura intelligi, quam legi iubeat. Hinc, nisi inter amicos, vix laudem aliquam meretur. ...(p. 63) Stilus Atticus. XXXIX. Magis commendandum Atticum dicendi genus, in quo multae ideae paucis acutisque verbis proferuntur. ...(p. 64) Stilus Asiaticus. XL. Attico dicendi generi e diametro opponitur Asiaticum, quod omnium est vberrimum. Paucas enim ideas multis verbis exprimit, ...(p. 65) Stilus Rhodius. XLI. Pressius Asiatico, Atticoque paulo plenius est genus dicendi Rhodium, adeoque mediocritatem seruat, et similitudinem quamdam inter verba atque ideas »... Деяку подібність виявляє « Риторика » з Гайнеке і в викладі про засоби прикрашування мови й тропи та фіґури.

Майже всі тропи й фіґури ілюстровані прикладами.

« Глава » 4-а (таблиця 16) займається « дѣйстві-ѥм ора́тора/ произношѐні-ѥм слова » (memoria, pronuntiatio), до яких належать: па́мать, гласъ, дѣйствія/указа́нія и помава́нія ру́чная, — при чому вказівки щодо постави промовця характеристичні для Квінтіліяна й нової, спертої на ньому післябароккової реторики.

Остання, 3-я частина « Риторики » — « употреби́телная »; тут перелічуються можливості застосування знань і прийомів реторики: 1) у школі (деклама́ціи/провозглаше́нія ученико́въ, комплиме́нти/ кра́ткая привѣтствія, рѣчи торже́ственныя, програ́ммы/предисло́вія, прелѐкціи/учи́телскія рѣчи, ді́спуты філосо́фскіи и богосло́вскіи); 2) в суспільно-товариському житті — « употребле́ніе граждáнское (таблиця 18): *а*) придво́рныя рѣчи къ государя́мъ... от минѣстровъ, *б*) гра́дскія — в канцеля́ріяхъ, *в*) вое́нныя въ... компа́ніяхъ, *г*) суде́бныя; 3) в церкві (про́повѣди, богосло́вскія рѣчи); 4) в творах загального характеру (промовах, письмах шкільних, цивільних і церковних — змісту: из'яви́телнаго, разсуди́телнаго, суде́бнаго і учи́телнаго = genus demonstrativum, deliberativum, iudiciale, docile, далі ж: над'гро́бныя = epicedia, панүгири́ки = panegyrica, житія́ зна́тныхъ лицъ = vitae, ѐпіграммѝ = epigrammata, стіхѝ = versus, — зі схематичними вказівками щоразу про підхожий там стиль). У відрізненні від 2-ої частини, тут поданий усього конспективний перелік, щось як і в першій частині — без ілюстративних прикладів.

Місцями « Риторика » повертається від нового конспективного викладу до давнього « катехизмового » трактування теми в формі запитань і відповідей (что есть страсть; страсть есть... 34, что есть тропъ; тропъ есть... 58, что есть фігу́ра; фігу́ра есть... 65).

« Риторика » цікава з багатьох поглядів: 1) як рукопис, що відображує книжну мову Лівобережжя 2-ої половини 18 в., 2) як шкільний виклад реторики, що засвідчує спробу якихсь українських духовних кол подати з використанням новішої західньої (Гайнеке) й російської (Ломоносов) фахової літератури — курс реторичної науки; латинська мова викладу й польські ілюстративні приклади в київських поетиках поступилися церковно-книжній мові ще в 1-ій половині 18 в.; отут притягнено вже майже виключно приклади з реліґійної літератури для ілюстрування викладу; в історії реторики на Україні це була б одна з ранніх спроб.

Опублікування рукопису, можна сподіватися, причиниться до удоступнення ще інших рукописних текстів і тим самим — до устійнення автора нашої « Риторики » та визначення його місця в розвитку цеї дисципліни на Україні.

Ритóрика

Оглавлéніе въ ней обрѣтáющихся.

Часть пéрвая пред'оуготовúтелная (μέρος προπαιδευτικόν). въ нéй же содержáтся четы́ри главы́. Глава́ 1. о состáвѣ періóда. Глава́ 2. о сочинéніи періóда. Глава́ 3. о разсужденіи періóда. Глава́ 4. о претворéніи періóда.

Часть втора́я оучúтелная (μέρος διδακτικόν). въ нéй же содержáтся четы́ри главы́. Глава 1. о изобрѣтеніи слóва, въ сéй же главѣ представля́ются отдѣлéнія три.(Iб) отдѣлéніе 1. о об'éктѣ из'обрѣтенія, отдѣлéніе 2. о истóчникахъ из'обрѣтенія, отдѣлéніе 3. о спóсобѣ из'обрѣтенія. Глава́ 2. о расположéніи слóва, въ сей же главѣ представля́ются отдѣлéнія пять. отдѣлéніе 1. о хрíи, отдѣлéніе 2. о предваря́ющемъ и послѣдствующемъ, отдѣлéніе 3. о тéзи и гипотéзи, отдѣлéніе 4. о сyллогíсмѣ ора́торскомъ, отдѣлéніе 5. о ора́ціи (рѣчь. слóво). Глава́ 3. о оукрашéніи слóва, въ сéй же главѣ представля́ются отдѣлéнія три. отдѣлéніе 1. о ро́дахъ оукрашéнія, отдѣлéніе 2. о свóйствахъ оукра(IIа)шéнія, отдѣлéніе 3. о посóбіяхъ оукрашéнія. Глава́ 4. о дѣйствіи илú произношéніи.

Часть трéтія оупотребúтелная (πρακτικόν μέρος). въ нéй же содержáтся четы́ри главы́. Глава́ 1. о оупотребléніи шкóлномъ, Глава́ 2. о оупотребléніи граждáнскомъ, Глава́ 3. о оупотребléніи церкóвномъ, Глава́ 4. о оупотребléніи óбщемъ.

Конéцъ оглавлéнія.

(1) Таблúца пéрвая.

Часть пéрвая пред'оуготовúтелная, въ нéй же содержáтся четы́ри главы́.

Глава́ 1. о состáвѣ періóда. въ сей главѣ представля́ется трóе.

1. Описáніе періóда:

Періóдъ есть вся́кое извѣщéніе совершéнный рáзумъ представля́ющее съ нѣкіимъ оукрашéніемъ на подóбіе пóлнаго крýга. Пáки періóдъ есть часть слóва совершéнный рáзумъ имýщая.

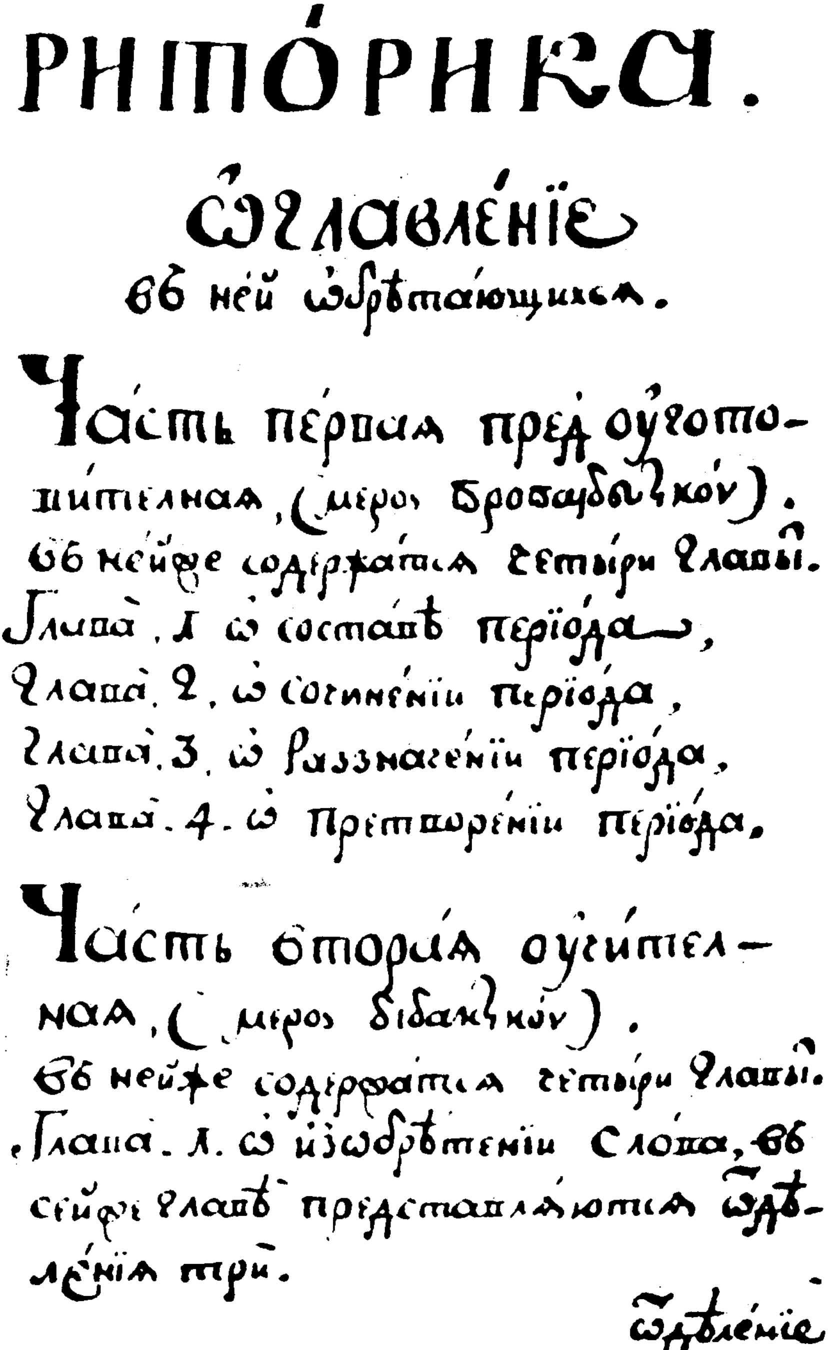
РИТОРИКА.

Оглавленіе

въ ней обрѣтающихся.

Часть первая предуготовителная, (μέρος προπαρασκευαστικόν).
Въ нейже содержатся четыри главы.
Глава 1 о составѣ періода,
Глава 2. о сочиненіи періода,
Глава 3. о разначеніи періода,
Глава 4. о претвореніи періода.

Часть вторая учителная, (μέρος διδακτικόν).
Въ нейже содержатся четыри главы.
Глава 1. о изобрѣтеніи слова, въ сейже главѣ представляются отдѣленія три.

отдѣленіе

Наголовкова сторінка рукописної "Риторики" з бібліотеки манастиря в Нямц

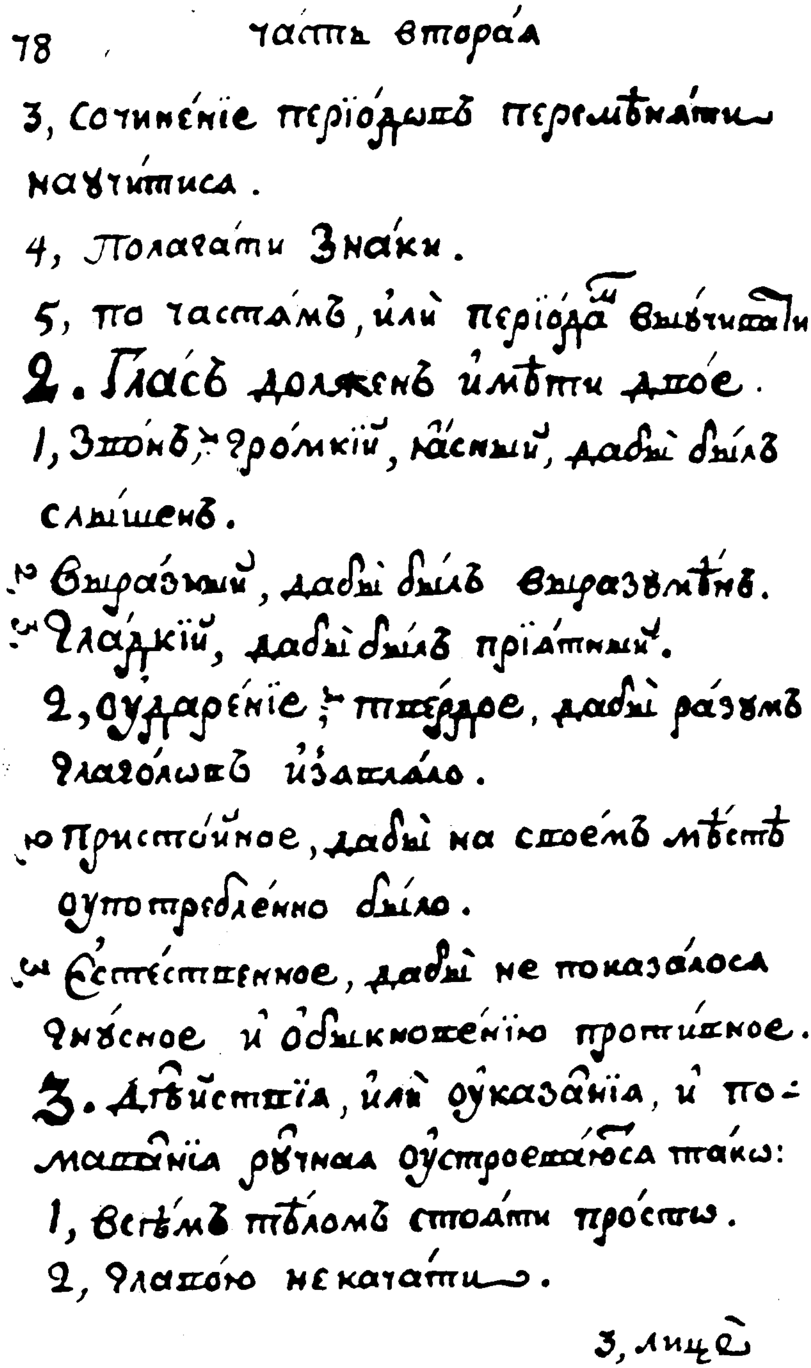
78 часть вторая

3, Сочиненіе періодωвъ перемѣнати научитися.

4, Полагати знаки.

5, по частамъ, или періода выучивати.

2. Гласъ долженъ имѣти доброе.

1, Звонъ, громкій, ясный, дабы былъ слышенъ.

2, Выразимый, дабы былъ выразумѣтенъ.

3, Гладкій, дабы былъ пріатный.

2, ударение, твердое, дабы разумъ глаголωвъ изъявлало.

3, Пристойное, дабы на своемъ мѣстѣ употреблено было.

4, Естественное, дабы не показалося чудное и обыкновенію противное.

3. Дѣйствія, или указанія, и помаваніа ручная устроевалися тако:

1, Всемъ тѣломъ стояти просто.

2, Главою не качатися.

3, лицѐ

Сторінка 78 рукописної "Риторики" в бібліотеки манастиря в Нямц

Глава четвертая 79

3, лице перемѣняти, примѣняя къ страсти.

4, Правою токмо рукою дѣйствовати.

5, въ груди не ударати.

6, Ногами не стукати.

7, гласωв животных, и инструментальныхъ не подражати, и не изображати, не плескати, не хохотати, не ржати, не свистати, не щолкати, не лопати, не пукати, не цыкати, не бренькати, не хухати, и не кукати. конецъ .в. части.

Таблица седмнадесять.

Часть третія употребителная.

въ нейже содержатся четыри главы.

Глава первая ω употребленіи школьномъ.

въ сейже главѣ представляются употребленія седмь:

.1. декламаціи

Сторінка 79 рукописної "Риторики" з бібліотеки манастиря в Нямц

2. Основáніе егó.

Котóрое есть всякое предложéніе логíческое предстáвленное въ трех словáхъ, илú немнóго бóлше.

(2) 3. Рóди егó четы́ри.

1. Прóстый, въ котóромъ обрѣтáется единъ тóкмо глаголъ лúчный.

2. Слóжный въ котóромъ обрѣтáются илú два, илú три, илú четы́ри глаголи лúчніи.

3. Свóйственніи періóди называются ещé двучлéнніи, трічлéнніи, и четыречлéнніи.

4. Несвóйственніи періóди въ котóрых обрѣтáется бóлше четырéхъ глаголовъ лúчныхъ, и óніи называются илú періодікóнъ, илú пнéума илú тáзисъ.

Таблúца вторáя.

Глáва 2. о сочинéніи періóда: въ сей главѣ представля́ется трóе.

1. Прибавлéніе къ единому мнóгихъ илú тóжде значáщихъ имéнъ (3) и глаголовъ, илú прилагáтелных и надглаголій, илú протúвных себѣ имéнъ и глаголовъ, илú окрéстностей по седмочúсленнымъ вопрóсамъ, *1.* кто, *2.* что, *3.* гдѣ, *4.* когдá, *5.* кáко, *6.* чіймъ посóбіемъ, *7.* для чегó, сíесть на какóвъ конéцъ.

2. Равнообрáзное сказáніе, илú. *1.* премѣня́я чáстыя рѣчи имена́ на глаго́лы, и прилагáтелная на нарѣчія, и взаúмно. илú *2.* премѣня́я падежы́ именúтелный на родúтелный, илú на дáтелный. и проч: илú *3.* премѣня́я рóды глаголовъ дѣйствúтелный на страдáтелный и впрекú. или *4.* премѣня́я залóги спряжéній из'явúтелный на молúтелный, илú желáтелный, илú сослагáтелный. (4) илú неопредѣленный, илú *5.* премѣня́я времена́ настоя́щее на прешéдшее илú на бýдущее, илú *6.* премѣня́я лúца пéрвое на второе, илú трéтіе, илú *7.* премѣня́я чúсла единственное на мнóжественное, и возвráтнымъ óбразомъ.

3. Распространéніе десятообрáзное. *1.* от союзовъ винослóвныхъ (бо, úбо, я́ко) и называ́ется періóдъ винослóвный. *2.* от союзовъ сравнúтелныхъ илú разсудúтелныхъ (пáче, оýне, вя́щше, болѣе, кольмú пáче) и называ́ется періóдъ сравнúтелный, илú разсудúтелный. *3.* от союзовъ позволúтелныхъ (áще и, но, хотя́, обáче) и называ́ется (5) періóдъ позволúтелный. *4.* от союзовъ сослагáтелныхъ (оуслóв-

ных, договóрных) (áще бы, когдá бы, éжели бы, бýди бы) и называ́ется періóдъ оусловный. *5.* от союзовъ послѣдовательныхъ (егдá, тогдá) и называ́ется періóдъ послѣдовательный. *6.* от союзовъ возноси́тельныхъ (и́же, котóрый, сей, той) и называ́ется періóдъ возноси́тельный. *7.* от союзовъ проти́вныхъ (а, же, но, обáче) и называ́ется періóдъ противослóвный. *8.* от союзовъ из'ясни́тельныхъ (тáко, толь, толи́ко) и называ́ется періóдъ из'ясни́тельный. *9.* от союзовъ соедини́тельныхъ (и, ни, нижé) бываетъ періóдъ соедини́тельный. (6) *10.* от союзовъ раздѣли́тельныхъ (или́, ли, либó) и называ́ется періóдъ раздѣли́тельный.

Табли́ца трéтія.

Глава́ 3. о разставлéніи періóда. въ сей главѣ представля́ется двóе.

1. Основáніе препинáнія (разсначéнія) строчнаго. Сіé же состои́тъ въ четырéхъ окрéстностяхъ. *1.* во вéщи (въ дѣлѣ) самóй описуемой, по тому́ какъ онá соединя́ется, или́ разлучáется и раздѣля́ется цѣлыми періóдами или́ члéнами ихъ порóзнь полагáемыми, *2.* въ си́лѣ знáковъ въ котóрыхъ (пунктъ) тóчка бóлшую пáче всѣхъ ихъ си́лу имѣетъ, понéже двоетóчіе срéднюю, а запятáя мéншую всѣхъ. (7) *3.* въ движéніяхъ или́ въ пристрáстіяхъ сéрдца каковы́ суть; оудивлéніе! восклицáніе; или́ вопрóси. *4.* въ разли́чіи слóга простráннаго, или́ крáткаго, и́бо въ простráнном слóзѣ, тóчки на двоетóчія, двоетóчія же на запяты́я оудóбно премѣни́тися мóгутъ: проти́вным же óбразомъ въ крáткомъ слóзѣ вся бываютъ.

2. Прáвила разсначéнія строчнаго. Сія́ же прáвила наипáче от разсуждéнія писáтелева пріемлютъ начáло, а при томъ и от слѣдующихъ примѣчáній познаваются.

1. тóчка заключáетъ періóды и цѣлыя мнѣнія. (8)

2. двоетóчіе раздѣля́етъ члéны въ періóдахъ, и поставля́ется на мнóгихъ мѣстáхъ. *1е*, посредѣ протáзи, и аподóзи. протáзісъ оубо есть начáло, или́ пéрвая часть предложéнія. аподóзисъ же есть конéцъ, или́ втора́я часть предложéнія. *2е*, посредѣ предложéнія, и егó винослóвія. *3е*, посредѣ вся́кихъ начáлнѣйшихъ, или́ знáтнѣйшихъ члéновъ: котóрыя междý собóю рáзнствуют содержáніемъ. *4е*, посредѣ рѣчéй приводя́щихъ нѣкое свидѣтелство или́ ссылáющихся на нѣкое доказáтелство. *5е*, посредѣ союзовъ проти́вныхъ себѣ, а, же, но, обáче. *6е*, при непóлной, или́ оусѣчéнной рѣчи.

3. запятáя есть знакъ малѣйшаго разсначéнія. (9)

4. знакъ вопроси́телный поставля́ется по́сля вопро́са.

5. знакъ оудиви́телный по́сля восклица́нія поставля́ется.

6. знакъ вмѣсти́телный вмѣща́етъ въ себѣ то, что къ соста́ву теку́щаго сло́ва не про́сто надле́житъ, но то́кмо для вѣ́дома с стороны́ вно́сится въ соста́въ рѣ́чи (я́ко же *бого*глаго́ливый лука́ повѣствуетъ).

7. знакъ исключе́нія отлуча́етъ чужія рѣ́чи, внесе́нныя въ соста́въ на́шея рѣ́чи, толкова́нія ра́ди, или́ свидѣ́телства ра́ди, или́ то́лько для вѣ́дома, и про́чая. и прилага́ется на берегахъ при ка́ждой строцѣ́ та́ко: ,, ,, ,, .

(10) Табли́ца четве́ртая.

Глава́ 4. о претворе́ніи періо́да. въ сей главѣ́ представля́ется четы́ри.

1. Разбо́ръ періо́да. кото́рый состои́тъ въ томъ, дабы́ разобра́ти вси его́ ча́сти, и отложи́вши все въ немъ обрѣта́ющееся прибавле́ніе, распростра́не́ніе, и разнообра́зное, сказа́ніе, сыска́ти и показа́ти ко́е есть су́щее его́ логи́ческое предложе́ніе.

2. Подража́ніе періо́да: кото́рое состои́тъ въ томъ: что́бы смотря́ на сочине́ніе пе́рваго періо́да, сочини́ти періо́дъ другі́й по всему́ подо́бный пе́рвому, во и́номъ же содержа́ніи и ра́зумѣ.

3. Перево́дъ періо́да: кото́рый состоит въ томъ: дабы́ преложи́ти каково́е сло́во от язы́ка еди́наго на другі́й (11) язы́къ, та́кожде я́сно и си́лно, а́кибы еди́нымъ человѣ́комъ сочине́но бы́ло. а къ сему́ надлежи́тъ вѣ́дати четы́ри пра́вила слѣ́дующая: *1е*, вы́читати періо́дъ, или́ епісто́лію, или́ и цѣ́лую кни́гу съ кра́йнимъ внима́ніемъ и примѣча́ніемъ. *2е*, позна́ти соверше́нно слу́чай, и намѣ́реніе, и страсть писа́телеву что его́ къ писа́нію понуди́ло. *3е*, зна́ти сво́йства обои́хъ язы́ковъ ско́лко возможно дово́лно, какъ переводи́маго, такъ и того́ на кото́рый перево́дити до́лжно. *4е*, примѣни́тися ко а́втору ско́лко возможно бли́же и то́чнѣе: и какъ бу́дьтобы приня́ти на себе́ всю его́ нату́ру и видъ, и приоблещи́ся во всю его́ страсть, съ каково́ю онъ писал свое́ дѣ́ло.

4. Премѣне́ніе (претворе́ніе) періо́да: (12) кото́рое состои́тъ въ томъ: дабы́ един нѣ́который періо́дъ передѣли́ти тѣ́м же язы́комъ еди́нымъ, два́жды, или трижды, или́ и мно́гажды, ины́ми рече́ніями, еди́но и то́жде зна́менующими, и въ еди́номъ содержа́ніи. Сему́

примѣру служи́ти мо́жетъ и вся седмаянадесять каѳі́сма, и прочіи псалмы́.

Коне́цъ пе́рвой ча́сти.

Табли́ца пя́тая.

Часть втора́я оучи́телная, въ ней же содержа́тся четы́ри главы́.

Глава́ пе́рвая, о из'обрѣтеніи сло́ва, въ сей же главѣ представля́ются отдѣле́нія три.

Отдѣле́ніе пе́рвое, о об'е́ктѣ из'обрѣтенія, кото́рый имену́ется предмѣ́том, (13) или́ за́мысломъ, или́ оупраждне́ніемъ намѣ́реннаго сло́ва. Оный об'е́ктъ двойственный быва́етъ.

1. Т е́ м а, или́ ϑеме́ліонъ (а́ки основа́ніе дѣ́ла) и сія́ сугу́бая.

1. въ разсужде́ніи матеріи, си́рѣчь содержа́нія, и сія́ та́кожде двоя́ка сут. Пе́рвая называ́ется ритори́ческая, из' кото́рыя произво́дится сло́во я́ко из' нѣкотораго слу́чая, и обстоя́телства вре́мене, бра́ни, ми́ра, побѣ́ды, плодоро́дія, гла́да, пожа́ра, повѣ́тра, тру́са, гра́да, бездо́ждія, безве́дрія, и пр. Втора́я называ́ется толкова́телная для кото́рыя произво́дится сло́во из'ясне́нія ра́ди нѣкоего неудобоуразуми́телнаго та́инства во прито́чѣ, зага́дцѣ, зада́чѣ, вопро́сѣ, и про́чая.

2. въ разсужде́ніи ора́тора те́ма (14) случа́ется тро́йственная. *1*, о́бщая генера́лная я́ко: въ про́поведѣхъ, поуче́ніе пяточи́сленное, я́ко: оуче́ніе, обличе́ніе, наказа́ніе, исправле́ніе, и оутѣше́ніе. въ панугири́кахъ похвала́. въ над'гро́бныхъ сожалѣ́ніе. *2*, осо́бная, я́ко, во нравоуче́ніи показа́ти до́лжно, или́ ко́им о́бразомъ оуклоня́тися от зла: или́ па́ки каковы́мъ сре́дствомъ научи́тися твори́ти бла*го́*е. *3*, осо́бнѣйшая, я́ко, отста́ти от го́рдости, или́ навы́кнути смире́нія, и про́чихъ добродѣ́телей во осо́бности.

2. Д о в о́ д и прили́чествующіи те́мѣ, кото́ріи суть четыре́хъ родо́въ.

1. оучи́телніи, кото́рыми ора́торъ из'обрѣ́тенную те́му с нача́ла толку́етъ, (15) пото́мже оутвержда́етъ, та же из'ясня́етъ, и на коне́цъ къ намѣ́ренному нравоуче́нію приво́дитъ.

2. совѣ́тователніи, з' кото́рых ора́торъ я́сно представля́етъ пять обстоя́телствъ. *1*, че́стность, или́ ме́рзость таково́го то дѣ́ла. *2*, по́лзу, или́ вредъ от него́ произойти́ могу́щій. *3*, прія́тность, или́ доса́ду су́щую въ тако́м то дѣ́лѣ. *4*, оудо́бство, или́ тру́дность обстоя́щую

дѣло. *5*, на́добность или́ непотре́бство. Къ симъ присовокупля́ется кори́сть, или́ тщета́, так же при́быль и оубы́ток.

3. ласка́телніи, кото́рыми ора́торъ приобрѣта́етъ себѣ благосклóнность слы́шателей. Здѣ примѣча́ти до́лжно дво́е. *1*, основа́ніе ихъ, (16) кото́рое состои́тъ въ трехъ: въ че́стномъ обхожде́ніи ора́тора, въ приро́дной остротѣ ума́ его́, и въ многоразли́чномъ, и основа́телном иску́ствѣ его́. *2*, окре́стностей ихъ три: *1е*, что прили́чно ора́тору, *2е*, что прія́тно (досто́йно) слу́шателямъ, *3е*, каковы́ по́л'за или́ нау́ка произы́детъ из' дѣла о чемъ сло́во.

4. возбуди́телніи, кото́рыми ора́торъ стара́ется возбуди́ти, или́ оутоли́ти каково́ либо страсть въ слы́шателяхъ. и къ сему́ тро́е вѣдати надле́житъ: *1*, су́бектъ (подлежа́щее) лице́ въ ко́емъ страст возбуди́ти, или́ оутоли́ти подоба́етъ. *2*, об'е́ктъ, или́ лице́ къ кому́, или́ проти́ву кого́ возбуди́ти, (17) или́ оутоли́ти о́ную. *3*, вину́ коне́чную, или́ намѣреніе, для чего́ возбуди́ти, или́ оутоли́ти о́ную надле́житъ. Простра́ннѣе о страстя́хъ бу́детъ въ табли́цѣ седмо́й.

Табли́ца шеста́я.

Отдѣле́ніе второ́е, о исто́чниках из'обрѣте́нія. Исто́чники из'обрѣтенія суть три:

1. Оуче́ніе дово́лное, или́ иску́сство многоразли́чное, въ кото́рыхъ разумѣются вся́кія нау́ки и худо́жества, и ско́лько иску́снѣе въ нихъ ора́торъ оупражня́лся, сто́лько оудо́бнѣе сыска́ти мо́жетъ те́му и дово́ды.

2. За́писи, или́ па́мятныя кни́ги называ́емыя о́бщая мѣста (18) історі́ческая, или́ філологі́ческая, въ кото́рыхъ запи́сани быва́ютъ для па́мяти примѣча́нія досто́йныя, ве́щи ра́зныя. или́ *1*, ви́дѣнная дѣйства, или́ *2*, слы́шанныя рѣчи, или́ *3*, чи́танная словеса́. Таковы́ суть книги: Сфін*кс*ъ, Ме́лісса, Ѳе́атронъ, Полуанѳе́а, Горолеві́онъ, Четы́ри ца́рства, Стобе́евы рѣчи.

3. Общая мѣста риторі́ческая число́мъ двана́десятъ (по ины́хъ ина́ко, шестна́десятъ).

1. зна́менованіе и́мене, въ кото́ромъ заключа́ется четы́ри: *1*, произведе́ніе. я́ко: от оучу́, оучи́тель, оученикъ, оуче́ніе, нау́ка. *2*, еди́но и то́жде зна́менованіе, или́ равноси́лное. яко: домъ, храмъ, (19) селе́ніе, жили́ще. *3*, подо́бное, или́ схо́дное именова́ніе: но разли́чное значе́ніе содержа́щее, я́ко: левъ, *зв*ѣрь, человѣкъ, хрістóсъ, и *зв*ѣзда́, и діа́волъ. и стату́а, и ры́ба. *4*, превраще́ніе пи́сменъ: я́ко: го́ры, ро́ги, но́ги, го́ни, о́гни, и огнь.

2. опредѣле́ніе и описа́ніе дво́йственное, пе́рвое логи́ческое, краткое по сво́йствахъ естества́, я́ко: человѣ́къ есть живо́тное слове́сное. второ́е рито́рическое простра́нное по обстоя́телствамъ и причи́намъ четыреобра́знымъ, я́ко: человѣ́къ есть изря́днѣйшая во всемъ свѣ́тѣ тварь, состоя́щая из' тѣ́ла орга́ннаго, и душе́ю разу́мною и слове́сною одаре́нная, сотворе́н(20)ная *бо*жіими рука́ми на дѣла́ блага́я, и на сла́ву созда́телеву оустро́енная и оугото́ванная въ жизнь вѣ́чную.

3. родъ содержа́щійся во мно́гихъ ви́дахъ свои́хъ, я́ко: пти́ца: во орлѣ́, ле́бедѣ, жеравлѣ́, ко́кошѣ, и видъ прі́емлющій назва́ніе от своего́ рода́, я́ко: оре́лъ есть пти́ца, ле́бедь есть пти́ца.

4. цѣ́лое раздѣля́ющееся на своя́ ча́сти, я́ко: человѣ́къ на тѣ́ло и ду́шу, и па́ки тѣ́ло на главу́, ру́ки, но́ги, и про́чая. чре́во, плещи́, хребе́тъ, клу́бы, и ча́сти составля́ющія свое́ цѣ́лое, я́ко: тѣ́ло и *ду*ша́ составля́ютъ человѣ́ка, и про́чая.

5. вины́, или́ нача́ла вещей и произведе́нія суть четы́ри: сія́ суть причи́ны осно́ва соста́вы: (21) *1*, дѣ́йствующая, в сей заключа́ется пять: 1, заво́дчикъ дѣла (творе́цъ), 2, помо́щникъ, 3, ору́діе, 4, поощре́ніе, или́ ободре́ніе, и 5, препя́тствіе. *2*, вещественная, в сей заключа́ется три: 1, матерія, огнь, вода́, земля́, возду́хъ. 2, об'е́ктъ, предме́тъ, или́ оупраждне́ніе, или́ ма́йстерово дѣ́ло: желѣ́зо кузнецу́, гли́на гончару́, зла́то, сребро́, ка́меніе, мѣ́ле. и проч: 3, подлежа́щее мѣ́сто вся́кой ве́щи подоба́ющее, я́ко: мо́ре кораблю́, кора́бль плову́щымъ, тѣ́ло душѣ́, душа́ нау́камъ, о́блакъ дузѣ́ во вре́мя дождя́. *3*, обра́зная, кото́рая даетъ вся́кой тва́ри о́бразъ жи́зни, или́ (22) ра́зностія и разли́чія, и сей о́браз дво́йственный есть: 1, вну́тренній, я́ко: *ду*ша́ человѣ́ку слове́сная и чу́вственная. Душа́ ското́мъ чу́вственная. Душа́ жи́зненная и расту́щая древеса́мъ и проч: Си́ла ка́менямъ. 2, внѣ́шній, я́ко: кругъ треуго́лная стату́а во о́бразъ человѣ́ка, или́ скота́ или́ пти́цы, и горы́ фігу́ра, ка́меня фігу́ра, го́рода це́ркви, и про́чая. *4*, коне́чная, для кото́рыя вся́кое дѣ́ло пред'прі́емлется и соверша́ется. Коне́цъ быва́етъ дво́йственный, 1, пе́рвѣйшій, или́ ближа́йшій намѣ́реніемъ я́ко: Сла́ва божія есть, коне́цъ пе́рвѣйшій созда́ніе ми́ра. 2, вторі́чный, и да́лшій намѣ́реніемъ (23) я́ко: наслѣ́діе человѣ́ку есть коне́цъ вторы́й въ созда́ніи ми́ра.

6. произше́ствіе, плоди́, или́ рожде́ніе от вся́кія вины́ происходя́щія, я́ко: Кни́га от сочини́теля, мечь из' желѣ́за, ра́на от меча́, сло́во от души́, дуга́ от со́лнечныхъ лучъ, мо́лнія от огня́, свѣ́тъ от со́лнца, день от свѣ́та.

7. сво́йства (случа́йныя принадле́жности). *1*, лицъ человѣ́чески-

хъ. 1, совершéнства душéвная; рáзумъ, пáмять, вóля, оумъ, смыслъ, мнѣніе, мечтáніе, чýвство, добродѣтели, и порóки. 2, совершéнства тѣлéсная; вóзрастъ, красотá, здрáвіе, крѣпость, доброрѣчіе, сладкопѣніе. 3, случáйныя приналéжности: чинъ, (24) богáтство, ремеслó, купéчество, наýка, и вопрекú вся протúвна. *2.* вещéй нечýвственныхъ: свóйства и случáйности внѣшнія. пéрвое цвѣтъ, звукъ, твердь, мя́гкость, влáга, сýша, теплотá, хладъ, лéгкость, тя́жесть. и второ́е, внýтренняя: зáпахъ, вкусъ, сúла цѣлéбная, илú врéдная, и проч: отрáва, сонъ, заворóтъ головы́.

8. окрéстности, илú обстоя́телства двоя́кія суть: *1.* исторúческія. 1, предваря́ющія, 2, спýтствующія, 3, послѣдующія. *2.* нрáвоправúтелныя, илú судéбныя седмь: 1, кто; Іудéи. 2, что здѣлали; взялú и связáли Іисýса. 3, гдѣ; въ вертограáдѣ геѳсиманскомъ. 4, когдá; въ чет(25)вертóкъ ночью. 5, каковы́мъ óбразомъ; воровскúмъ разбóйническо, тáйно. 6, кóимъ посóбіемъ, и пóмощію; предводúтелствомъ Іýдинымъ, со орýжіемъ и дрекóльми. 7, для чегó; илú на какóвъ конéцъ; на распя́тіе и смерть.

9. протúвныя бывáютъ междý собóю сугýбы. *1*, речéнія. я́ко: миръ и брань, свѣтъ и тма. *2*, цѣлыя рѣчи, я́ко: Стáрыя лю́ди въ совѣтахъ сúлны, а млáдыя слáбы и неискýсны.

10. подóбія основивáются на единáкомъ кáчествѣ, тó есть на схóдствѣ добрóты илú лукáвства, добродѣтели илú порóки, о чемъознáчено въ свóй(26)ствахъ, и взымáются какъ от твáрей одушевлéнныхъ, такъ же и вещéй бездýшныхъ: и прилагáются къ твáремъ одушевлéннымъ, и вещáмъ бездýшнымъ взаúмнымъ óбразомъ: я́ко Злáто искушáется огнéмъ, тáко вѣрніи очищáются напáстьми. И пáки: Кáя есть жизнь нáша, пáра есть: я́же вмáлѣ явля́ется, и вмáлѣ исчезáетъ. Якоже кáмень от волнъ не сокрушáется, тáко и церковь Христóва от гонéній не преодолѣвáется. такъ же і сія́ суть от твáрей одушевлéнныхъ: *1*, Пчéлы, и муравéй, подóбія суть людéй трудолюбúвыхъ. *2*, Гóрлицы и гóлуби, людéй цѣломýдренно живýщихъ. (27) *3*, Кóкошъ собирáющая птенцы́ своя́ под' крилѣ: подóбіе есть Христа Сына Божія спасáющаго родъ человѣческій. *4*, Левъ от Іýды побѣдúтель на небесú Христóсъ. *5*, Левъ рыкáющій искíй когó поглотúти есть супостáтъ душъ нáшихъ діáволъ.

11. оуравнéнія же основивáются на колúчествѣ, и бывáютъ трiéхъ образóвъ и степéней, понéже сравня́ется рáвный съ рáвнымъ. я́ко: Константíнъ цáрь со Владíміромъ цáремъ въ правовѣріи и благочéстіи. Иногдá же сравня́ется бóлшій съ мéншимъ. я́ко, Іисýсъ Христóсъ съ соломóномъ и Іóною въ премýд(28)рости и прóповѣди

покаа́нія, иногда́ же сравня́ется ме́ншій съ бо́лшимъ. я́ко Іоа́ннъ Крести́тель со Хрістомъ, и Ла́зарь ни́щій со Іовомъ въ злоключе́ніи и терпѣ́ніи: такъ же и Моусе́й рабъ Бо́жій со Христо́мъ Сы́номъ Бо́жіимъ. въ послан: ко еврееm.

12. свидѣ́телства. свидѣ́телства суть десяти́ родов, и взе́млются о́ная. *1*, от Исто́рій дре́вних и но́вых, и от дѣ́йствій ежедне́вных. *2*, от свящє́ннаго писа́нія ве́тхаго и но́ваго завѣ́та. *3*, от кано́новъ собо́рных и поуче́ній свя́тых отецъ. *4*, от зако́новъ гражда́нскихъ. *5*, от оуставле́ній філосо́фскихъ и богосло́вскихъ. *6*, от на́дписей. (29) *7*, от живо́писей. *8*, от отвѣ́товъ мужє́й му́дрыхъ. *9*, от баснослове́сных Эсо́повых вы́мысловъ. *10*, от вся́кихъ посло́вицъ всенаро́дныхъ.

Табли́ца седма́я

Отдѣле́ніе тре́тіе, о спо́собѣ изобрѣ́тенія.

1. Т е́ м а изобрѣта́ется слѣ́дующимъ о́бразомъ: *1*, Мѣ́сто и вре́мя и слу́чай прилѣ́жно разсужда́ти. *2*, Исто́ріи церко́вныя, и гражда́нскія, и разли́чных нау́къ и худо́жествъ описа́нія разсмотрѣ́ти. *3*, Текстъ вы́бранный логи́ческимъ поря́дкомъ разобра́ти и распредѣли́ти. *4*, Знатнѣ́йше те́рмѣны изслѣ́довати по о́бщымъ мѣ́стамъ ритори́ческимъ. *5*, вы́вести отту́ду пять (30) богосло́вскихъ оуче́ній, а и́менно: два о вѣ́рѣ, догма́тъ и обличе́ніе (та́инства). два о любвѣ́, наказа́ніе и исправле́ніе (добродѣтели). еди́но о надеждѣ́, и есть оутѣше́ніе в си́лу повелѣ́ній па́вловых. 1. тимѳ: д. 13. и 2. тім: г. 16. къ ры́мляном. еі. 4. и иса́іи м.л. 1. корі[н]ѳ: ді. сх: 3. *6*, на коне́цъ со всего́ того́ вы́брати те́му прили́чнѣйшую и легча́йшую, и наипа́че схо́дственнѣйшую съ си́лами ра́зума своего́.

2. Д о в о́ д и из'обрѣта́ются сицевым о́бразомъ:

1. оу ч и́ т е л н і и и въ пе́рвых толкова́телніи двойніи, толкова́телніи одны́х то́лко име́нъ: и о́ніи взыма́ются от мѣ́стъ ритори́ческих (31) двои́хъ: от зна́менованія и́мене, и от опредѣле́нія логи́ческаго въ кото́ромъ показу́ется естество́ вся́кія ве́щи, и от описа́нія ритори́ческаго въ кото́ромъ выража́ются всѣ причи́ны из' ко́ихъ соста́вленна якова́ либо вещь есть. *1.* т о л к о в а́ т е л н і и цѣ́лыхъ предложе́ній, а сі́и взыма́ются. 1. от ро́да и ви́да. 2. от цѣ́лаго и ча́стей. 3. от причи́нъ и плодо́въ ихъ. 4. от сво́йствъ. 5. от обстоя́телств. 6. от проти́вных. *2.* оу т в е р д и́ т е л н і и взыма́ются от тѣ́х же 1, от ро́да и ви́да 2, от причи́нъ и плодо́въ ихъ 3, от сво́йств и принадле́жностей ихъ 4, от обстоя́телствъ. *3.* и з'я с н и́ т е л н і и взыма́ются 1, от проти́вных 2, от подо́бій и примѣ-

ровъ 3, от оуравне́ній 4, от свидѣ́телствъ. *4.* н р а в о у ч и́ т е л н і и взыма́ются от пятеры́хъ образо́въ бо́гослóвских оуче́ній: 1, от догма́та 2, от обличе́нія 3, от наказа́нія 4, от исправле́нія 5, от оутѣше́нія.

2. С о в ѣ́ т о в а́ т е л н і и взыма́ются от пятеры́хъ обстоя́телствъ гражда́нскихъ. *1*, от честна́го: разсужда́я любо́вь ко Бо́гу и бли́жнему и къ самому́ себѣ́. *2*, от поле́знаго: разсужда́я всѧ́кія нау́ки, и худо́жества, оуче́ніе бо́гослóвское, фі́лосо́фію нравоучи́телную и есте́ственную, и поли́тику, и всенаро́дное пра́во, и ікономи́ческая примѣча́нія. *3*, от прія́тнаго и (33) присто́йнаго: разсужда́я чу́вства, и скло́нности, и пристра́стія. *4*, от оудо́бнаго: разсужда́я труды́, вре́мя, иждиве́нія посо́біе. *5*, от на́добнаго, или́ ну́жнаго, потре́бнаго: разсужда́я плоды́, оудово́лствіе, при́быль, здра́віе, врачество́, запа́съ, оборо́ну.

3. Л а с к а́ т е л н і и взыма́ются от разсужде́нія. *1*, присто́йности лица́ ора́торова. *2*, досто́инства слы́шателей. *3*, по́льзы и прія́тности содержа́щіяся въ ора́ціи.

4. В о з б у д и́ т е л н і и дово́ди из'обрѣта́ются от разсужде́нія страсте́й, каковы́ возбуди́ти или́ оутоли́ти надле́жить. А къ сему́ вѣ́дати надле́жить пе́рвѣе примѣча́ніе сіе́. я́ко: *1*, страсть каково́ и́менно (34) возбуди́ти или́ оутоли́ти надле́жить. *2*, субе́ктъ сі́есть подлежа́щее лице́ въ кото́ромъ и́менно. *3*, обе́ктъ, то́есть предлежа́щее лице́ проти́въ кото́раго и́менно. *4*, намѣре́ніе для чего́. А по́слѣ сего́ естество́ страсте́й и число́ ихъ, и основа́нія ихъ, и зна́ки, и ро́ды, и ви́ды ихъ.

Вы́писка из' фі́лосо́фіи нравоучи́телныя.

Что есть с т р а с т ь; Страсть есть нѣ́которое смуще́ніе въ душѣ́ наводя́щее перемѣ́ну состоя́нія, или́ до́браго на ху́ждшее, или́ худа́го на лу́чшее.

1. Р о́ д ы страсте́й два: ра́дость и печа́ль. Ра́дость есть знамени́тый степе́нь оутѣхи. Печа́ль есть знамени́тый степе́нь (35) туги́, или́ доса́ды.

2. В и́ д ы страсте́й два́десят три: *1*, любо́вь есть, ра́дость о ща́стіи дру́жнѣмъ. *2*, за́висть есть, печа́ль о ща́стіи дру́жнѣмъ. *3*, сожалѣ́ніе есть, печа́ль о неща́стіи дру́говѣ. *4*, не́нависть есть, ра́дость о неща́стіи дру́говѣ. *5*, оудово́лствіе есть, ра́дость о добрѣ́ здѣ́ланномъ на́ми. *6*, раска́яніе есть, печа́ль о злѣ́ здѣ́ланномъ на́ми.

7, сла́ва есть, ра́дость о до́бромъ о насъ мнѣніи въ наро́дѣ. *8*, стыдъ есть, печа́ль о худо́мъ о насъ мнѣніи въ наро́дѣ. *9*, наде́жда есть, ра́дость о бу́ду(36)щемъ добрѣ́, кото́рое мы получи́ти ѹпова́емъ. *10*, страхъ есть, печа́ль о бу́дущемъ злѣ́, кото́рое намъ приключи́тися мо́жетъ. *11*, дерзнове́ніе есть, знамени́тый степе́нь наде́жды, и есть необы́чная ра́дость (чрез'звыча́йная) о неоте́млемомъ добрѣ́. *12*, отча́яніе, есть послѣ́дній степе́нь стра́ха, и есть нестерпи́мая печа́ль о неизбѣ́жномъ злѣ́. *13*, весе́ліе есть откры́тая и долговре́менная ра́дость о оконча́ніи зла. *14*, скорбь (тоска́), есть откры́тая и долговре́менная печа́ль о лише́ніи добра́. *15*, ѹ́жасъ есть жесто́кая (37) печа́ль, о нича́янномъ злѣ́. *16*, оживле́ніе ду́ха, есть безмѣ́рная ра́дость, о нича́янномъ добрѣ́. *17*, перестра́хъ есть превосхо́дный степе́нь ѹ́жаса, и есть нестерпи́мая печа́ль о нича́янномъ злѣ́. *18*, восто́ргъ есть состоя́ніе души́ внѣ тѣ́ла, или́ вы́ше приро́днаго тече́нія мы́слей. *19*, ре́вность есть прилѣ́жное и неусы́пное жела́ніе получи́ти скорѣ́е дру́га, нѣ́которое добро́, кото́рое и другъ мой получи́ти тщи́тся. *20*, гнѣвъ есть жесто́кая печа́ль за оби́ду, сопряже́нна съ не́нависті́ю ко оби́дывшему. *21*, жела́ніе отмще́нія есть плодъ гнѣ́ва, и есть неусы́пное тща́ніе возда́ти зло за зло. (38) *22*, колеба́ніе ѹма́ есть состоя́ніе между́ наде́ждею и стра́хомъ. *23*, ра́бство нра́вное (привы́чка, навыкнове́ніе) есть ловиновéніе стремлéнію стрáсти вкорени́вшіяся: какъ ско́ро оживе́тъ при да́номъ слу́чаи подо́бномъ.

3. О с н о в а́ н і я страсте́й шестьна́десятъ. *1*, прія́тность есть чу́вствованіе соверше́нства, или́ красоты́ и благообра́зія. *2*, доса́да есть чу́вствованіе несоверше́нства, или́ злообра́зія и гру́бости. *3*, ща́стіе есть состоя́ніе долговре́менныя ра́дости. *4*, неща́стіе есть состоя́ніе долговре́менныя печа́ли. (39) *5*, добро́ есть вся́кая причи́на соверше́нства на́шего. *6*, зло есть вся́кая причи́на несоверше́нства на́шего. *7*, соверше́нство вну́тренное есть оутвержде́ніе во благонра́ви (въ добродѣ́телномъ состоя́ніи). *8*, несоверше́нство вну́треннее есть оутвержде́ніе во злонра́ви, въ состоя́ніи поро́чномъ, или́ въ состоя́ніи подтвержде́нное вся́кими поро́ками. *9*, соверше́нство внѣ́шнее есть согла́сіе часте́й во еди́номъ цѣ́ломъ. *10*, несоверше́нство внѣ́шнее есть несогла́сіе часте́й во еди́ном цѣ́ломъ. *11*, красота́ есть соверше́нство чу́вствами зри́мое. *12*, без'обра́зіе есть несоверше́нство чу́вствами зри́мое. (40) *13*, чу́вства суть о́кна въ тѣ́лѣ, чрез' кото́рыя ви́ды веще́й, или́ сво́йства ихъ впада́ютъ въ ду́шу. *14*, степе́нь есть вну́треннее разли́чіе ка́чествъ тѣ́хъ же, или́ свойст[в]ъ еди́нáкихъ. *15*, состоя́ніе есть оустрое́ніе премѣня́емыхъ въ субе́ктѣ свобо́дномъ. *16*, стремле́ніе страсте́й есть непреодолѣ́нное побужде́-

ніе къ хотѣнію добра́ или́ зла, или́ слѣпо́е похище́ніе без' вся́каго разсужде́нія.

4. Зна́ки и сво́йства страстей.

1. ра́дости, сво́йства, и зна́ки суть суть слѣдующіи: *1*, взиска́ніе дру́жества. *2*, многорѣчіе. *3*, хвале́ніе. *4*, часты́й смѣхъ. *5*, о́чи блиста́ющіи. *6*, лице́ краснѣющее. *7*, ско́рое движе́ніе кро́ви. (41) *8*, пѣніе. *9*, пляса́ніе. *10*, ско́ки. *11*, плескъ рука́ми. *12*, прехожде́ніе из' мѣста на мѣсто. и про́чая.

2. печа́ли, зна́ки и сво́йства. *1*, воздыха́ніе. *2*, сле́зы. *3*, запу́хліи о́чи. *4*, лице́ блѣдо и посу́пленно. *5*, жа́лоба. *6*, роптаніе. *7*, оуедине́ніе. *8*, оуны́ніе. *9*, молча́ніе. *10*, заду́мливость. и проч:

3. любве́, сво́йства и зна́ки. *1*, мнѣнія ра́зная. *2*, ослѣпле́ніе оума́. *3*, недоумѣніе. *4*, воздыха́ніе. *5*, молча́ніе. *6*, забы́вчивость. очёй блиста́ніе. *7*, подзрѣніе. *8*, взыска́ніе или́ шата́ніе, непостоя́нство. *9*, неспоко́йство. *10*, брань. *11*, сле́зы. *12*, примире́ніе. *13*, смяте́ніе кро́ве. *14*, лише́ніе красоты́. *15*, блѣдность. *16*, ча́стыя болѣзни. *17*, притво́рства, восхи(42)ще́ніе оума. и проч:

4. сожалѣнія о нещастіи. *1*, сле́зы. *2*, милосе́рдіе. *3*, ми́лостыня. *4*, тща́ніе. *5*, помоществова́ніе. *6*, врачевства́ взыска́ніе. *7*, совѣты. *8*, ходатайство. *9*, моле́ніе. *10*, оутѣше́ніе. *11*, обѣща́ніе. и проч:

5. за́висти, сво́йства и зна́ки. *1*, блѣдность. *2*, хуле́ніе. *3*, роптаніе. *4*, клевета́. *5*, печа́ль. *6*, тоска́. *7*, чихо́тка. *8*, лише́ніе пи́щи и питія́. *9*, болѣніе. *10*, жела́ніе па́губы. *11*, вражда́. *12*, изыска́ніе причи́нъ и слу́чаевъ къ низложе́нію.

6. стыда́ зна́ки и сво́йства ихъ. *1*, лице́ румя́ное, по перемѣнамъ разноцвѣтное. *2*, о́чи въ зе́млю потупле́нніи. *3*, молча́ніе. *4*, бѣгство. *5*, оукрыва́ніе от люде́й. *6*, тре́петъ. *7*, (43) гнѣвъ. *8*, печа́ль. *9*, плачь. *10*, негодова́ніе. *11*, извѣты. *12*, проше́ніе ходатайства.

7. стра́ха зна́ки. *1*, блѣдность. *2*, дрожа́ніе. *3*, бѣгство. *4*, подозрѣніе. *5*, осторо́жность. *6*, недовѣренность. *7*, оуедине́ніе. *8*, молча́ніе. *9*, воздыха́ніе.

8. отча́янія плоды́. изступле́ніе и самоубі́йство.

9. перестра́ха. *1*, блѣдность. *2*, дрожа́ніе. *3*, лише́ніе гла́са. *4*, скрежета́ніе. *5*, о́бморокъ. *6*, волосо́въ воста́ніе. *7*, и смерть быва́етъ.

10. гнѣва примѣты. *1*, премѣне́ніе лица́. *2*, о́чи сверка́ющіи. *3*, наси́льное дыха́ніе. *4*, крикъ без'чи́нный. *5*, шата́ніе необы́чное. (44) *6*, оуста́ набря́клая. *7*, жилъ надме́ніе. *8*, біе́ніе се́рдца. *9*, рѣчь

перерыва́ющаяся и нескла́дная и непо́лная. *10*, трясе́ніе тѣ́ла. *11*, оударе́ніе рука́ми и нога́ми. *12*, оугро́зи. и проч:

до здѣ́ изъ' філосо́фіи. Подо́бное сему́ обрѣта́ется во нравоучи́телной філосо́фіи Гейне́цкіевой и въ рито́рицѣ Ломоно́совой.

Табли́ца осма́я.

Глава́ 2. о расположе́ніи сло́ва. Въ сей главѣ́ представля́ется отдѣле́ній пять.

Отдѣле́ніе пе́рвое, о пе́рвомъ о́бразѣ расположе́нія, сіест о хріи. хрі́а есть пе́рвое дѣ́йствіе ора́торское, и мѣ́стъ [= имѣет] четы́ри ча́сти, изъ' кото́рыхъ *1*, про́θесисъ. *2*, этіо(45)ло́гіа. *3*, распростране́ніе. *4*, заключе́ніе.

Про́θесисъ есть са́мое предложе́ніе или́ обявле́ніе дѣ́ла, о кото́ромъ сло́во быть имѣ́етъ. я́ко, о страннолю́біи. напримѣ́ръ: Хрістіа́ны до́лжни быть страннолюби́ви.

Этіоло́гіа, или́ дово́дъ винослóвный есть оутвержде́ніе и́стины предложе́нія. напримѣ́ръ: Поне́же страннолю́біе есть знамени́тая хрістіа́нская добродѣ́тель, кото́рая пои́стиннѣ имену́ется же́ртва благопрія́тная Богу, е́ю же Богу благоугоди́ти возмо́жно.

Распростране́ніе есть винослóвнаго дово́да изъ'ясне́ніе. напримѣ́ръ: Не всу́е *свя*ты́й а*пост*олъ пи́шетъ ко е*вр*е́емъ о страннолю́біи, не столь (46) оувѣща́ніе ско́лько похвалу́ о́наго изъ'ража́я та́ко: Братолю́біе да пребыва́етъ: страннолю́бія не забыва́йте: тѣ́мъ бо не вѣ́дяще нѣ́цыи страннопрія́ша а́г*г*елы. глав: 13. и па́ки: благотворе́нія же и обще́нія не забыва́йте: таковы́ми бо жертвами благоугожда́ется Богъ. там же.

Заключе́ніе есть того́жде предложе́нія повторе́ніе со оуслóвіемъ та́ко: Аще оу́бо страннолю́біе есть толь знамени́тая хрістіа́нская добродѣ́тель, что е́ю а́ки благопрія́тнѣйшею же́ртвою Богу благоугоди́ти возмо́жно есть: то вои́стинну вси хрістіа́не спасе́ніе свое́ лю́бящіи и жизнь вѣ́чную наслѣ́довати хотя́щіи, до́лжны быть страннолюби́вы.

(47) Здѣ́ прилага́ется образе́цъ Афто́ніевой хріи, состоя́щей изъ' осми́ часте́й. *1*, Похвала́ творцу́ сло́ва: и са́мое слово предлага́емое. *2*, Истолкова́ніе того́ же сло́ва предложе́ннаго. *3*, Дово́дъ винослóвный. *4*, Проти́вное тому́ прииски́вается сло́ву сло́во. *5*, Подо́біе от нечу́вственныхъ вещей́ и от без'слове́сныхъ. *6*, Приме́ръ от челове́ка, и сравне́ніе съ челове́комъ. *7*, Свидѣ́телство. *8*, Заключе́ніе.

Табли́ца девя́тая.

Отдѣле́ніе второ́е о второ́мъ о́бразѣ расположе́нія, о предвары́(48)ющемъ и о послѣ́дствующемъ. Образъ сего́ расположе́нія имѣетъ пять часте́й. *1*, Образе́цъ нача́льный есть кра́ткій при́ступъ до сло́ва. *2*, Предваря́ющее есть то же са́мое этіоло́гіа или́ винослóвный дово́дъ въ расположе́ніи хріи. *3*, Причи́на из'явля́ющая связь предваря́ющаго съ послѣдующимъ. *4*, Послѣдствующее есть то же са́мое что прота́зисъ или предложе́ніе въ расположе́ніи хріи. *5*, Образе́цъ коне́чный есть кра́ткое заключе́ніе.

Примѣръ. *1*, Я имѣю къ вамъ сло́во. *2*, Сей человѣкъ не имѣетъ мѣста гдѣ переночева́ти. *3*, Вы пріима́ете ча́сто люде́й (49) стра́нныхъ. *4*, Пожа́луйте пріими́те и сего́ прошу́ васъ. *5*, Онъ вамъ бу́детъ благодаре́нъ, и Богъ вамъ запла́титъ.

Сей примѣръ по о́бразу хріи бу́детъ та́ко: *1*, Предложе́ніе: Пожа́луйте пріими́те сего́ человѣка. *2*, Винослóвный: Сей человѣкъ не имѣетъ мѣста. *3*, Распростране́ніе: Вы пріима́ете всѧкихъ. *4*, Заключе́ніе: прошу́ васъ пріими́те.

Табли́ца деся́тая.

Отдѣле́ніе тре́тіе о тре́тіемъ о́бразѣ, сіесть о те́зи и гупоте́зи (:какъ бы сказа́ть:) о ро́дѣ и (50) ви́дѣ, или́ о цѣломъ и частех его́. По сему́ бу́детъ такъ:

1. Т е́ з и с ъ есть всѧкое предложе́ніе (ро́дное или́ генера́лное, или́ о́бщее мно́гимъ партикуля́рнымъ) ко изыска́нію другія ве́щи служа́щее. Къ ней надлежи́тъ дво́е: *1*, те́ма. Скорбми́ совершаются *свя*тіи. *2*, подо́біе, и кла́си от со́лнца желтѣютъ.

2. Г у п о т е́ з и с ъ есть тако́е (партикуля́рное мнѣніе) кото́рое въ те́зи содержи́тся я́ко во своем ро́дѣ видъ, или́ во своем цѣломъ ча́сти, и каковому́ те́зисъ служи́ти мо́жетъ. Му́ченики ско́рбнымъ путе́мъ въ ца*р*ство Бо*ж*іе войшли́, въ томъ числѣ и *свя*та*я* великому́ченица Варва́ра. (51)

3. Расположе́ніе по те́зи и гупоте́зи. *1*, те́му ра́зными дово́дами из'ясни́ти и оутверди́ти. и *2*, всѣ о́ныя дово́ды къ своему́ намѣре́нію, или́ къ свое́й гупоте́зи приложи́ти.

Табли́ца перваяна́десять.

Отдѣле́ніе четве́ртое. о четве́ртом о́бразѣ расположе́нія. о сѵллогі́смѣ ора́торскомъ.

Сvллогі́смъ (соразсужде́ніе) ора́торскій имѣ́етъ три предложе́нія, или́ посы́лки. *1*, о́бщее генера́лное ро́дное и цѣ́лое, напримѣ́ръ: Вся́кая добродѣ́тель есть богоуго́дное дѣ́ло: или́ цѣ́лое тѣ́ло болѣ́знь чу́вствуетъ. *2*, осо́бное ви́дное прива́тное и ча́стное или́ ли́чное. (52) Страннолю́біе есть добродѣ́тель, или́ Рука́ есть часть тѣ́ла. *3*, заключе́ніе: и сіе́ есть предложе́ніе намѣрева́емое къ дѣ́лу во вся́ком слу́чаи я́ко же и сіе́: Оу́бо страннолю́біе есть богоуго́дное дѣ́ло, или́: Оу́бо рука́ болѣ́знь чу́вствуетъ.

Примѣча́ніе пе́рвое. дабы́ сvллогі́смъ ора́торскій по́лный и соверше́нный былъ, то до́лженъ имѣ́ти при ка́ждомъ свое́мъ предложе́ніи винослóвныя дово́ды, и из'ясне́нія и оукраше́нія.

Примѣча́ніе второ́е. о оукраше́ніи стара́тся дото́лѣ не до́лжно: до́ндеже не позна́ются соверше́нно тро́пи и фігу́ры. въ главѣ́ слѣ́дующей тре́тіей располо́женніи и истолко́ванніи.

(53) Табли́ца втораянадесят.

Отдѣле́ніе пя́тое, о пя́томъ о́бразѣ расположе́нія, сі́есть о вели́кой ора́ціи, или́ о сло́вѣ ора́торскомъ.

Вели́кая ора́ція, или́ рѣчь со́бственно ора́торская, имѣетъ четыри главнѣ́йшыя части.

1. Присту́пъ, кото́раго си́ла и намѣ́реніе. *1*, пред'оувѣдомле́ніе, внима́ніе, и благоволе́ніе. *2*, расположе́ніе по предваря́ющемъ, или́ по те́зи.

2. Предложе́ніе, или́ са́мая те́ма, кото́рая *1*, полага́ется я́вно, или́ прикрове́нно. *2*, связу́ется съ присту́помъ. *3*, распространя́ется иногда́ и съ проше́ніемъ благосклóнности слы́шателей, или́ благослове́нія от Бога, или́ от Архіере́а.

3. Тракта́ціа содержи́тъ три ча́сти: *1*, раздѣле́ніе те́мы на ча́сти ско́лько (54) до́лжно не бо́лше какъ на 2. или́ на 3. *2*, из'ясне́ніе дово́дами вся́каго ро́да ка́ждую часть осо́бно, ско́лко возмо́жно. *3*, нравоуче́ніе от догма́товъ пяточи́сленныхъ богослóвскихъ, или́ под' ка́ждою ча́стію прилага́ти. или́ заразо́мъ на концѣ́ сло́ва собра́ти и предста́вити.

4. Заключе́ніе, состои́тъ въ трехъ. 1, предложе́ніе возобнови́ти повторе́ніемъ часте́й расположе́нія. 2, всѣхъ дово́довъ си́лу кра́тко воспомяну́ти. 3, кончи́ти сло́во моли́твою къ Богу, или́ свои́мъ оусе́рднымъ жела́ніемъ прили́чествующимъ сло́ву и дѣ́лу.

Табли́ца третіяна́десять.

Глава́ 3. О оукраше́ніи сло́ва. Въ сей главѣ́ представля́ются отдѣле́нія три.

Отдѣле́ніе пе́рвое о ро́дах оукраше́нія. (55) Ро́ди оукраше́нія по обстоя́телствам разли́чнымъ, суть разли́чни: и называ́ются сті́ль писа́нія.

1. По обстоя́телствамъ матеріи или́ содержа́нія быва́етъ стіль. *1*, філосо́фскій, кото́рый лю́битъ сло́во я́сное: и рѣ́дко оупотребля́етъ фігу́ры или́ тро́пы. *2*, істори́ческій, кото́рый есть сре́дній между́ про́стымъ філосо́фскимъ и великолѣ́пнымъ орато́рскимъ. *3*, пи́сменный, или епістола́рный лю́битъ я́сное, гла́дкое, чи́стое, и прія́тное сло́во, и сего́ вѣ́ку оупотребля́емое. *4*, ора́торскій великолѣ́пный стіль лю́битъ вся́кими цвѣ́ты такъ въ слова́хъ какъ и по мнѣ́ніяхъ дово́лно оукраша́тися, и а́ки бы велича́тися и кичи́тися, или́ превозноси́(56)тися и выспрь возлѣта́ти на оудивле́ніе свѣ́ту, подо́біемъ павли́ннаго хребта́, си́рѣчь вмѣ́сто хвоста́. *5*, стіхотво́рческій от про́стыя и общенаро́дныя бесѣ́ды премно́го разли́чествуетъ, а къ тому́ и оупотребля́етъ вели́кія свобо́ды во оукраше́ніи тропи́ческомъ и фігура́тномъ, такъ же и во вымышле́ніи но́выхъ рече́ній. *6*, разгово́рный или́ бесѣ́довный называ́емый двоесло́вный, всегда́ къ слу́чаемъ и дѣ́лу и ли́цамъ бесѣ́дующымъ, себе́ примѣня́етъ и приуподобля́ется.

2. По обстоя́телствамъ мѣ́ста быва́етъ стіль церко́вный, судє́бный, канцеля́рскій, и комендантскій.

3. По ка́честву оукраше́нія рече́ній, вся́кій из' вышепи́санныхъ стіль быва́етъ, высо́кій, сре́дній, низки́й, по́длый.

(57) **4.** По коли́честву мно́жества рѣ́чей такъ же вся́кій из' нихъ мо́жетъ бы́ти *1*, велерѣ́чивый, тако́въ есть азіа́тскій. *2*, сре́дній, тако́въ есть роді́йскій. *3*, кра́ткій, тако́въ есть аттіческій. *4*, оусѣче́нный и *зѣло́* кра́ткій, таков есть лукао́нскій.

Табли́ца четвертана́десят.

Отдѣле́ніе второ́е о свойствахъ оукраше́нія. Сво́йства оукраше́нія суть четы́ри: *1*, чистота́. *2*, я́сность. *3*, гла́дкост. *4*, досто́инство.

1. Чистота́ тре́буетъ словъ или́ рече́ній чи́стыхъ, и из'рече́ній или́ мнѣ́ній оутвержде́нныхъ оупотребле́ніемъ и похва́лныхъ.

2. Ясность трéбуетъ словъ (речéній) оупотребúтелныхъ и сóбственныхъ, (58) тáкожде и періóдовъ не *зѣлó* крáткихъ нижé дóлгихъ пáче мѣры.

3. Глáдкость и изрядство трéбует 1, слúчнаго въ рѣчи теченія и чúна и числá. 2, избрáнныхъ фразей, илú выраженій смы́сла. 3, достóйной въ періóдахъ свя́зи.

4. Достóинство трéбуетъ словъ и выраженій смы́сла пристóйныхъ лицý, дѣлу, врéмени, и мѣсту.

Таблúца пятаянáдесять.

Отдѣлéніе трéтіе, о п о с о́ б і а х ъ оукрашéнія. Посóбія слóва оукрашéнію служащія суть тропи, и фігуры.

О т р о п а х ъ.

1. О п и с а́ н і е и опредѣлéніе трóпа: что есть тропъ; Тропъ есть óбразъ рѣчи въ котóрой сóбственное (59) знáменованіе úмене, отвращáется къ знáменованію чуждóму, илú за оуподоблéніе, илú за отношéніе къ немý, илú за протúвное свóйство. я́ко въ метáфорѣ за оуподоблéніе. въ метонумúи и сунекдóхѣ за отношéніе ко другóму. а во ироніи, за протúвное свóйство.

2. П р и ч и́ н ы суть три: *1*, нýжда, за недостáткомъ сúлныхъ словъ, и сóбственныхъ выраженій для вся́каго слýчая: а то для того́, что во свѣтѣ бóлше обрѣтáется сóзданныхъ вещéй нéжели вы́мышленныхъ рѣчéй, имéнъ, и словъ оу людéй. *2*, э'мфасісъ, знамени́тое и громчáйшее от обыкновéннаго слóва. я́ко: весмá велúкая гремя́щая слáва блистáтелное завоевáніе. (60) *3*, оукрашéніе и отлúчность рѣчи оучéной от простóй.

3. В и́ д и трóпа четы́ре: *1*, метáфора. *2*, метонумúа. *3*, сунéкдоха. *4*, ирóніа.

М е т а́ ф о р а есть тропъ, въ котóром перенóсится едúно речéніе от сóбственнаго значéнія къ чуждéму за нѣкое оуподоблéніе и схóдство обстоя́телства илú свóйства. Примѣчáніе. Метáфора четы́рма óбразы бывáет: *1*, от твáрей одушевлéнныхъ ко одушевлéннымъ. я́ко: рыкáхъ от воздыхáнія сéрдца моегó. от льва къ человѣку. *2*, от твáрей одушевлéнныхъ къ бездýшнымъ. я́ко: мóрѣ вúдѣ и побѣжé. от человѣка къ водѣ. *3*, от твáрей бездýшныхъ ко одуше(61)влéннымъ. я́ко: процвѣтýтъ от грáда я́ко травá земна́я. *4*, от твáрей бездýшныхъ къ бездýшнымъ же. я́ко: егдá возгорúтся я́рость

его́, испали́ водо́ю. да оусладѝтся ему́ бесѣда моя́. изостри́ша язы́къ. оумя́кнуша словеса́ ихъ па́че еле́а. Примѣча́ніе. къ мета́форѣ принадле́житъ аллигорі́а, и ката́хрезисъ.

А л л и г о р і́ а есть до́лгая и непрери́вная мета́фора. я́ко: Авраа́мъ два сы́на имѣ. и проч:

К а т а́ х р е з и с ъ есть кра́ткая да не весма́ прили́чная мета́фора. я́ко: въ са́мой полудень но́чи вѣтеръ оутоми́лся. дре́во плода́ми гордѝтся. и цвѣти смѣю́тся. ли́сти пля́шутъ. го́лосъ ко́тится по возду́ху. громъ (62) о́блаки лама́етъ. моро́зъ переломи́лся.

М е т о н v м і́ а есть тропъ, въ кото́ромъ полага́ется и́мя вмѣсто и́мене ра́зное, отноше́нія ра́ди. я́ко: егда́ полага́ется, *1*, причи́на вмѣсто плода́ своего́. напримѣръ: и́мутъ Мовсе́а и проро́ки. вмѣсто и́мутъ зако́нъ Мовсе́овъ, и кни́ги проро́ческіа. *2*, егда́ полага́ется плодъ вмѣсто причи́ны своея́: въ по́тѣ лица́ твоего́, сі́есть съ вели́кимъ трудо́мъ. *3*, подлежа́щее вмѣсто придержа́щаго (прилежа́щаго). примѣръ. о́блакъ дождь и дуга́. *4*, прилежа́щее вмѣсто подлежа́щаго. примѣръ. печа́ть вмѣсто во́ску зна́менаннаго печа́тію. зло́мана печа́ть вмѣсто зло́мано воскъ. *5*, содержа́щее за содержи́мое. ча́ша, вїно́. *6*, содержи́мое за содержа́щее. дождь из' (63) за горы́ выхо́дитъ. вмѣсто о́блакъ дожде́вный. *7*, предваря́ющее вмѣсто слѣдующаго. [2]нощь пре́йде. день [1]прибли́жися. *8*, послѣдующее вмѣсто предваря́ющаго. пре́йде сѣнь зако́нная благода́ти пришедшей. *9*, зна́меніе вмѣсто зна́менаннаго. примѣр. ора́ти на хлѣбъ вмѣсто на сѣяніе зе́рна пашнѣ. *10*, зна́менанное вмѣсто зна́менія. цѣлу́емъ Хрі́ста́. вмѣсто о́бразъ Хрі́сто́въ.

С v не́ к д о х а есть тропъ, въ кото́ромъ полага́ется и́мя еди́наго вмѣсто друга́го чужа́го за возноше́ніе еди́наго къ друго́му. егда́ полага́ется. *1*, цѣлое за свою́ часть. я́ко, взя́ша Го*спо*да моего́ вмѣсто взя́ша тѣло Го*спо*да моего́. (64) *2*, часть за свое́ цѣлое. я́ко, сло́во плоть бысть, вмѣсто челове́къ бысть въ д*у*хъ животворя́щъ. *3*, родъ за видъ свой. я́ко, проповѣдите ев*ан*геліе всей тва́ри: сі́есть вся́кимъ наро́домъ, и ка́ждому челове́ку. *4*, или́ видъ вмѣсто своего́ рода́, я́ко, Авраа́мъ за страннолю́бнаго, Дави́дъ за кро́ткаго, Іо́сифъ за цѣлому́дренаго.

И ро́ н і а есть тропъ, въ кото́ромъ оупотребля́ется еди́но и́мя вмѣсто друга́го въ ра́зумѣ проти́вномъ, такъ что и́нное гово́рится, а и́нное разумѣется, напримѣръ, Се Ада́мъ бысть я́ко еди́нъ от насъ.

До иро́ніи надле́жать два полу́тропа:

1. Г v п е́ р б о л а есть сло́во превосходя́щее мѣру. я́ко, *1*, Столпъ дося́жущъ до небесе́. *2*, положи́ша на небеси́ оуста́ (65) своя́. *3*, оумя́кнуша словеса́ ихъ па́че еле́а. *4*, разся́деся земля́ от гла́са ихъ.

2. Антіфра́зисъ есть назва́ніе проти́вно естеству́ ве́щи и сво́йству ея́: Влади́міръ и́мя ему́ (ни, но глаго́лъ сей ло́жный) не влади́міръ мой братъ есть, но братъ мой безбо́жный: Влади́міръ владѣ́ніе ми́ра зна́менуетъ: а братъ мой с ро́дственною кро́вію вою́етъ, то есть не влади́міръ но влади́кровь.

О фігу́рахъ.

1. Описа́ніе, что есть фігу́ра; Фігу́ра есть изрече́ніе отли́чное от проста́го и от обыкнове́ннаго сло́ва.

2. Раздѣле́ніе, фігу́ры суть двоя́кія: и́нныя состоя́тъ въ сло́вахъ, а и́нныя въ цѣлыхъ мнѣ́ніяхъ.

1. Фігу́ры въ сло́вахъ, 21, из' кото́рых. (66)

I. двѣ недоста́точныя, *1*, э'ллі*пс*исъ недоста́токъ сло́ва: и ты Г*осп*оди доко́лѣ. *2*, асv'ндетонъ недоста́токъ сою́зовъ: согрѣши́хомъ беззако́нновахомъ.

II. четы́ри изобы́лующія. *1*, плеонасмо́съ, изобы́ліе словъ, и исповѣ́да и не отве́ржеся, и исповѣ́да. *2*, полvсv'ндетонъ, изобы́ліе сою́зовъ. кафі́сма 15. *3*, сvнонvмі́а, изобы́ліе име́нъ то́жде зна́менующихъ. *пс*ал: 1. сх: 1, 2, 3. домъ храмъ жили́ще селе́ніе. *4*, е*кс*ергасі́а, изобы́лие мнѣ́ній единозна́менующихъ. *пс*ал: 18. сх: 7,8,9./76,78./87,10,11,12.

III. едина́десятъ оусугубляющихъ, повторя́ющихъ. *1*, эпі́зевк*с*ісъ, повторе́ніе сло́ва въ нача́лѣ періо́да. напримѣ́ръ. ви́дите, ви́дите. свѣти́ся, свѣти́ся. (67) *2*, ана́фора, повторе́ніе сло́ва въ нача́лѣ ра́зныхъ періо́довъ: пишу́ вамъ ча́дца, пишу́ вамъ о*тц*ы́. и проч: *3*, эпіфора́ повторе́ніе сло́ва на концѣ ра́зныхъ періо́довъ. я́ко въ вѣкъ м*илость* его́. *пс*ал: 135. весь. *4*, сvмплоки́, повторе́ніе сло́ва въ нача́лѣ и на концѣ ка́ждаго періо́да, по́йте Богу на́шему по́йте. *5*, анадіплас*і*съ повторе́ніе сло́ва на концѣ предиду́щаго и въ нача́лѣ слѣ́дующаго періо́да: близъ Г*осп*одь всѣмъ призыва́ющим его́. *пс*ал: 121. сх: 4. *6*, клима́ксъ, повторе́ніе ра́зныхъ словъ, а́ки по степе́немъ восходя́ще: скорбь терпѣ́ніе содѣ́ловаетъ, терпѣ́ніе же иску́сство [,] къ рим: 5. сх: 5. Подадѣ́те въ вѣ́рѣ добродѣ́тель, въ добродѣ́тели же ра́зумъ. 2. петр. 1./премуд: Солом: глав: 6. сх: 17. 18. 19. 20. (68) *7*, эпаналv'*пс*ісъ, повторе́ніе сло́ва въ нача́лѣ предиду́щаго, и на концѣ слѣ́дующаго періо́да: ра́дуйтеся о Господѣ, и па́ки реку́ ра́дуйтеся. *8*, антанакла́сісъ есть повторе́ніе сло́ва едина́-

каго гла́сомъ а не значе́ніемъ. яко, Сѵ́ла человѣ́къ, и си́ла кр҃пость. *9*, п л о к и́ есть повторе́ніе сло́ва въ еди́ной ча́сти періо́да: человѣ́къ и человѣ́къ есть, и кто изслѣ́дитъ его́. *10*, п о л ѵ́ п т о т о н ъ повторе́ніе и́мене сло́ва въ ра́зныхъ падежа́хъ: не люби́те ми́ра, ни я́же въ ми́рѣ. Сме́ртію смерть попра́. *11*, э п а́ н о д о с ъ, повторе́ніе сло́ва возвра́тнымъ чи́номъ, или́ вспять возвраща́ющеся: вознося́йся смири́тся, и смиря́яйся вознесе́тся.

IV. подо́біе содержа́щихъ четы́ри: (69) *1*, п а р е г м е́ н о н ъ, есть подо́біе словъ за произведе́ніе от еди́наго ко́рене (однопо́дныхъ) то́же что и полѵ́птотонъ. бѣ свѣ́тъ иже просвѣща́етъ. *2*, п а р а н о м а с і́ а есть словъ разнопо́дныхъ, честь, лесть, свѣ́тъ, цвѣ́тъ, хвала́, хула́. *3*, о м і о́ п т о т о н ъ есть подобно́е оконча́ніе рече́ній име́нъ на подо́біе стіхо́въ. ака́ѳістъ. *4*, о м і о т е́ л е ѵ т о н ъ, есть подо́бное оконча́ніе глаго́ловъ и време́нъ. о Го*спо*ди спаси́ же, и Го*спо*ди поспѣши́ же.

Сі́и три [= *2*, *3*, *4*,] до пое́тов надле́жат.

2. О фігу́рахъ во м н ѣ́ н і я х ъ. фігу́ры во мнѣніяхъ обрѣта́ются. 24.

I. оукраша́ющія три. *1*, п р о́ л и *п* с і с ъ, предваре́ніе, или́ пред'упреди́телный вопро́съ. 1, что оу́бо рече́мъ; пребу́демъ ли во грѣсѣ да бл*агода*ть (70) оумно́жится. и про́чая. 2, рече́ши ми оу́бо, чесо́ ра́ди ещѐ оукоря́етъ. 3, но рече́тъ нѣ́кто: ка́ко вста́нут ме́ртвіи. *2*. а н а к и́ н о с і с ъ, сообще́ніе совѣ́та. 1, в васъ самѣхъ суди́те. лѣ́по ли есть женѣ́ откровѐнною главо́ю. и проч: 2, а́ще пра́ведно пред' Бо*г*омъ васъ послу́шати па́че. *3*. с ѵ г х о́ р и с і с ъ, дозволе́ніе или́ снисхожде́ніе, со исключе́ніемъ и отвѣ́томъ проти́внымъ: 1, ты вѣ́руеши я́ко Бо*г*ъ еди́нъ, до́брѣ твори́ши. 2, обрѣзаніе по́льзуетъ, а́ще зако́нъ твори́ши.

II. и де́вять из'ясня́щія и распространя́ющія сло́во.

1. м е р і с м о́ с ъ раздѣле́ніе ро́да на своя́ ви́ды, или́ цѣ́лаго на своя́ ча́сти: Іоли: оуста́ и́мутъ. о́чи. оу́ши. но́здри. ру́цѣ. но́звѣ. горта́нь. во исхо́дѣ Іспа́илевѣ.

(71) *2*. ѵ п о т ѵ́ п о с і с ъ, есть фігу́ра чрез' кото́рую представля́ется вся́кая вещь так я́сно, какъ на іко́нѣ или́ въ зерца́лѣ. 1, сходя́щіи въ мо́ре въ кораблях. *п*сал: 106. 2, и обрати́хся ви́дѣти гласъ. апокал: 18. и 21.

3. а н т і́ ѳ е т о н ъ, есть фігу́ра въ кото́рой представля́ются проти́вная мнѣ́нія. *п*сал. 1. и матѳ: глав: 5. 21. 27. 31, 33. 38. 43.

4. п а р а д і а с т о л и́. разлуче́ніе двои́хъ мнѣ́ній проти́вны-

хъ во гла́сѣ а согла́сныхъ въ си́лѣ. оумертви́ти и не оживи́ти: и возлюби́ кля́тву и прі́йдетъ ему́, не восхотѣ́ бла*г*ослове́нія, и оудали́тся от него́. не оубі́й. расточи́, и низведи́.

5. а н т і м е т а в о л и́, представле́ніе мнѣ́ній вспять возвращающихся къ себѣ́. 1, суббо́та челове́ка ра́ди а не *челове́къ* (72) суббо́ты ра́ди. 2, не со́данъ бысть мужъ жены́ ра́ди, но жена́ му́жа ра́ди. не мѣ́ста ра́ди язы́къ, но языка́ ра́ди мѣ́сто избра́ *Гос*подь.

6. о *к с* ν′ м о р о н ъ, представле́ніе мнѣ́нія остроу́мнаго съ я́внымъ противорѣ́чіем, слѣпи́и прозира́ютъ, без' огня́ изгара́ет, вдова́ жи́ва оумерла́. глаго́леши я́ко живъ, а мертвъ еси́. глаго́лете я́ко ви́димъ, и грѣ́хъ вашъ пребыва́етъ. испали́ водо́ю. пра́ведныхъ же́ртву водо́ю попали́лъ еси́, сі́есть сре́дствомъ воды́, какъ бы ма́сломъ поли́вши. скорбь челове́ку, без' сме́рти смерть.

7. п а р е́ к в а с і с ъ, оустране́ніе сло́ва от предлежа́щаго тече́нія съ по́льзою.

8. э п і с т р о ф и́, возвраще́ніе слова от оустране́нія къ предлежа́щему тече́нію.

9. э п і ф о́ н и м а, возглаше́ніе, на концѣ́ (73) сло́ва, и а́ки бы печа́ть цѣ́лаго сло́ва. 1, имѣ́яй оу́ши слы́шати да слы́шитъ. 2, та́ко собира́я себѣ́, а не в' Бога богатѣ́я. 3, кто прему́дръ и сохрани́тъ сі́я.

III. три фігу́ры оувеличава́ющія, или́ оумаля́ющія мнѣ́ніе похвало́ю.

1. п а р а́ л и п *с* і с ъ, притво́рное оставле́ніе и выпуще́ніе, и а́ки бы замолча́ніе мно́гихъ мнѣ́ній ко из'ясне́нію ну́жднихъ, кото́рое самымъ тѣ́мъ воспомина́ются и об'явля́ются въ кра́тцѣ. да оумолчу́ о томъ, о томъ, оставля́ю то, и то. не воспомина́ю сі́я. сі́я.

2. а́ в *к с* и с і с ъ, во́зрастъ сло́ва, ко́имъ о́ное а́ки по степе́немъ от ни́жшаго къ высоча́йшему восхо́дитъ, оумножа́ется и возраста́етъ въ вели́кое. се сы́ти есте́, се обогати́стеся. корі[н]θ: 4. сх: 8. 9. 10. со отча́яннымъ сопоста́томъ срази́тися (74) и въ бой вступи́ти ди́вное дѣ́ло: не бы́ти от него́ побѣжде́нну дивнѣ́йше есть, что ж такова́го побѣди́ти и оудивле́ніе превосхо́дитъ.

3. п е р і́ ф р а с і с ъ, изря́дное и я́сное сказа́ніе окре́стностей лица́ нѣ́коего или́ ве́щи. да сме́ртію оупразднѝтъ иму́щаго держа́ву сме́рти, си́рѣчь діа́вола. и никто́ же от нихъ поги́бе, то́кмо сынъ поги́белный, си́рѣчь преда́тель Іу́да. и кто есть Г*осподи* да вѣ́рую въ него́; и ви́дѣлъ еси́ его́ и глаго́ляй съ тобо́ю той есть, си́рѣчь азъ есмь.

IV. седмь фігу́ры возбужда́ющія страсть.

1. э п а н о́ р θ о с і с ъ, есть нѣкоего мнѣнія поправле́ніе: 1. Іоан: 2. и той есть очище́ніе о грѣсѣхъ на́шихъ: не о на́ших же то́чію, но и всего́ ми́ра. *о́тче* мой (75) а́ще возмо́жно есть да мимои́детъ ча́ша сія́. оба́че не моя́ во́ля но твоя́ да бу́детъ. Іоан:

2. э р о́ т и с і с ъ вопро́съ наро́читый съ крѣпча́йшимъ оутвержде́ніемъ или́ отверже́ніемъ. почто́ не па́че оби́дыми есте́, почто́ не па́че лише́ны быва́ете; но вы са́ми оби́дыте и лиша́ете да еще́ бра́тію.

3. а п о с т р о ф и́, обраще́ніе рѣчи ко ино́му. Бо*г*ъ ста въ со́нмѣ бого́въ. азъ рѣх бо́зи есте́: воскресни́ Бо*же*. живы́й въ по́мощи вы́шняго.

4. п р о с о п о п и і́ и, представле́ніе притво́рныхъ и вы́мышленныхъ разгово́ровъ такъ ли́цамъ человѣ́ческимъ да и ме́ртвымъ то́лько, якъ и безслове́снымъ тва́рямъ, и бездýшнымъ вещáмъ и духáмъ и богом. сея́ фігу́ры по́лныя суть Істо́ріи и вѕо́пови ба́сни.

(76) *5.* д і а л о г і с м о́ с ъ, или́ (иѳопиі́а) есть представле́ніе разгово́ра прили́чнаго ли́цамъ человѣ́ческимъ живы́мъ то́кмо а не ме́ртвымъ. и сея́ фігу́ры по́лны суть *свя*ще́нныя кни́ги.

6. е к ф о́ н и с і с ъ, восклица́ніе со заключе́ніемъ оудиви́тельнымъ, или́ сожали́тельным. о глубина́! о несмы́сленная и ко́сная се́рдцемъ! о несмы́сленніи галате!

7. а п о с і о́ п и с і с ъ, оумолча́ніе или́ пресѣче́ніе недокончáннаго сло́ва, или́ непо́лная бесѣда. и ты Го*спо*ди доко́лѣ; а́ще бы вѣдалъ еси́ и ты въ день сей твой е́же ко смире́нію твоему́: нынѣ же скры́ся от о́чію твое́ю. лук: 19. сх: 42.

V. на коне́цъ двѣ фігу́ры совокупля́ющія сло́во.

1. д і а́ в а с і с ъ, есть прехожде́ніе от еди́нія ча́сти сло́ва, и до другія́ присту́пъ.

(77) *2.* а п о в о л и́, есть отложе́ніе сло́ва продолже́ннаго на ино́е вре́мя за настоя́щую ну́жду, и за кра́ткость вре́мене, или́ за нѣкій слу́чай нечая́нный.

и сія́ о тро́пахъ и о фігу́рах довлѣ́ютъ.

Табли́ца шестаянáдесять.

Глава́ 4. О дѣйствіи ора́тора, или́ о п р о и з н о ш е́ н і и с л о́ в а. Въ сей главѣ́ представля́ется тро́е.

1. Па́мать кото́рая есть знамени́тое краснорѣ́чія сокро́вище,

оумножа́емое ча́стымъ выуче́ніемъ, и оутвержда́емое ча́стымъ произноше́ніемъ выуче́ннаго сло́ва на из'у́стъ. посо́бія ея́ суть пять: *1*, расположе́ніе цѣ́лаго сло́ва по́мнити. *2*, связь періо́дов крѣ́пко въ па́мять оуглуби́ти. (78) *3*, сочине́ніе періо́довъ перемѣня́ти научи́тися. *4*, полага́ти зна́ки. *5*, по частя́мъ, или́ періо́дам выу́чивати.

2. Гласъ долженъ имѣ́ти дво́е. *1.* звонъ, 1, гро́мкій, я́сный, дабы́ былъ слы́шенъ. 2, выра́зный, дабы́ былъ выразумѣ́нъ. 3, гла́дкій, дабы́ былъ прія́тный. *2.* оударе́ніе 1, тве́рдое, дабы́ ра́зумъ глаго́ловъ из'являя́ло. 2, присто́йное, дабы́ на своемъ мѣ́стѣ́ оупотребле́нно бы́ло. 3, есте́ственное, дабы́ не показа́лося гну́сное и обыкнове́нію проти́вное.

3. Дѣ́йствія, или́ оуказа́нія, и помава́нія ру́чная оустроева́ются та́ко: *1*, всѣ́мъ тѣ́ломъ стоя́ти про́сто. *2*, главо́ю не кача́ти. (79) *3*, лице́ перемѣня́ти, привмѣняя́ къ стра́сти. *4*, пра́вою то́кмо руко́ю дѣ́йствовати. *5*, въ гру́ды не оударя́ти. *6*, нога́ми не сту́кати. *7*, гласов живо́тных, и инструмента́льныхъ не подража́ти, и не из'обража́ти, не плеска́ти, не хохота́ти, не ржа́ти, не свиста́ти, не щолка́ти, не ло́пати, не пу́кати, не цыгика́ти, не бре́ньками, не ху́хати, и не ку́кати.

коне́цъ 2.й ча́сти.

Табли́ца седмаяна́десять.

Часть т р е́ т і я оупотреби́телная. въ ней же соде́ржатся четы́ри главы́.

Глава́ пе́рвая о оупотребле́ніи ш к о́ л ь н о м ъ. въ сей же главѣ́ представля́ются оупотребле́нія седмь:

(80) *1.* деклима́ціи, си́рѣчь провозглаше́нія оучени́ковъ, когда́ они́ гото́вое от оучи́теля соста́вленное сло́во или́ стіхи́ на из'у́стъ сказу́ютъ.

2. комплиме́нти, кра́ткая привѣ́тствія во вся́кихъ слу́чаяхъ.

3. рѣ́чи торже́ственныя, кото́рыми привѣ́тству́еми быва́ютъ знамени́тая ли́ца со оукраше́ніемъ присто́йнымъ сочине́нныя.

4. програ́ммы, (кото́ріи и пролю́зіи называ́ются) суть предисло́вія на́ша припи́санная и прило́женная къ чужи́мъ кни́гамъ за досто́инство ихъ.

5. преле́кціи, оучи́телскія рѣ́чи во оучи́лищахъ чита́емыя ежедне́вно, когда́ преподае́тся нау́ка такъ съ печа́тныхъ книгъ, какъ и с'пи́санных.

6. діспуты філосо́фскіи, и богословскіи.

(81) *7.* предисло́вія въ нача́тіи но́ваго оуче́нія.

Примѣча́ніе. расположе́ніе ихъ быва́етъ по те́зи и гvпоте́зи, или́ по сvллогі́сму, или́ и по болшо́й ора́ціи. смотри́ табли́цы. 3, 4, 5. поне́же, того́ ра́ди.

Табли́ца осмаяна́десять.

Глава́ втора́я о оупотребле́ніи г р а ж д а́ н с к о м ъ. въ сей главѣ́ представля́ются оупотребле́нія четы́ри.

1. придво́рныя рѣ́чи. къ государя́мъ, от полномо́щныхъ посла́нниковъ, от чрез'звыча́йных посло́въ, и от иностра́нныхъ минѣ́стровъ, и обра́тно къ нимъ.

2. гра́дскія, случа́ющіися въ канцеля́ріяхъ, и между́ гражда́нами купе́че[с]кія повѣтствова́нія, или́ публика́ціи провозвѣще́нія.

(82) *3.* вое́нныя въ во́инскихъ кампа́ніяхъ, между́ военача́лниками или́ офице́рами и солда́тами.

4. суде́бныя, между́ тя́жущимися, или́ между́ судя́щими, и суди́мыми.

Примѣча́ніе. расположе́ніе сихъ быва́етъ по образцу́ предваря́ющаго и послѣ́дующаго, въ кото́ромъ оупотребля́ются по бо́лшей ча́сти два союза сія́: поне́же, того́ ра́ди. смотри́ табли́цу девя́тую.

Табли́ца девятаяна́десять.

Глава́ тре́тія о оупотребле́ніи ц е р к о́ в н о м ъ. въ сей главѣ́ представля́ется двое:

1. про́повѣди къ наро́ду.

2. богосло́вскія рѣ́чи между́ оучи́телями и оученика́ми, для опы́ту и (83) обуче́нія быва́ющія.

Примѣча́ніе. расположе́ніе ихъ быва́етъ по о́бразу вели́кія ора́ціи. смотри́ табли́цу. 12.

Табли́ца двадеся́тая.

Глава́ 4. о оупотребле́ніи о́ б щ е м ъ. въ сей главѣ́ представля́ется шесть родо́въ ра́зныхъ сочине́ній словъ, и пи́семъ шко́лныхъ, гражда́нских и церко́вных.

1. родъ. П и́ с м а или́ епистóліи четыре́хъ содержа́ній. 1, из'яви́телнаго, каковы́ суть. хвали́телныя, хули́телныя, поздрави́-

телныя, благодари́телныя. и приписываемыя кни́гамъ. 2, разсуди́телнаго каковы́ суть. совѣ́товательныя, отсовѣ́товательныя. (84) оувѣща́телныя, отврати́телныя, моли́телныя, ходата́й[с]твенныя, оутверди́телныя, въ до́лжности и зва́ніи. примири́телныя, повели́телныя, и содержа́щія ді́спуты. 3, суде́бнаго, каковы́ быва́ютъ. протести, доноше́нія, и вѣ́рующыя допро́си, отвѣ́ти, оулѣ́ки, оправда́нія, мнѣ́нія, приговори, декре́ти. 4, оучи́телнаго каковы́ суть. о догма́тахъ вѣ́ры повѣще́нія, запреще́нія, завѣ́ти, духо́вницы. и проч:

2. родъ. Н а д' г р о́ б н ы я въ кото́рыхъ содержа́тся часте́й три. 1, похвала́ оуме́ршему от ро́дства, жи́телства, нау́къ, зва́нія, и трудо́въ. 2, оутѣше́ніе сро́дникомъ. 3, благодаре́ніе всѣмъ проводи́вшым (85) его́ ко гро́бу.

3. родъ. П а н у г і р и́ к и, или́ похва́лная словеса́, или́ побѣ́дныя пѣ́сни. расположе́ніе ихъ по о́бразу вели́кія ора́ціи. Стіль ихъ высо́кій простра́нный и великолѣ́пный.

4. родъ. Ж и т і я́ зна́тныхъ лицъ. расположе́ніе ихъ приро́дное по обстоя́телствамъ вѣ́ка, по лѣта́мъ, дѣла́мъ, произвожде́ніямъ въ чи́ны, и да́же до кончи́ны.

5. родъ. Е п і г р а м м и́, или́ на́дпись на ге́рбы ца́рскія. и проч: содержа́щія нѣ́что примѣча́нія досто́йное, въ похвалу́ или́ въ поруга́ніе. (86) кра́ткими но о́стрыми слова́ми, или стіха́ми. таковы́ сату́ры.

6. родъ. С т і х и́. кото́рыхъ красота́ сло́га премно́го разли́чествуетъ от ри́торскаго краснорѣ́чія: оба́че я́ко же из'обрѣ́теніе, та́ко и расположе́ніе и оукраше́ніе ихъ от сея́ рито́рики завы́сытъ.

Оконче́ніе. Се есть о́бразъ преди́внаго и великолѣ́пнаго одѣя́нія сло́ва, и ца́рствующаго во всемъ мі́рѣ ри́торскаго вітійства. кото́рое есть соверше́нный даръ свы́ше сходя́й от *от*ца́ свѣ́тов. ему́ же сла́ва, и бла*г*одаре́ніе, и поклоне́ніе от всѣхъ вѣко́въ, и во вѣки вѣко́въ, ами́нь. коне́цъ.

OLEXA HORBATSCH: *Eine ukrainisch-kirchenslavische handschriftliche Rhetorik aus der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts in der Klosterbibliothek zu Neamt (Rumänien)*

Die in A.I. Jacimirskijs Handschriftenaufzählung der Klosterbibliothek zu Neamt (in Sbornik Otdelenija Russkogo Jazyka i Slovesnosti, Bd. 79, S. 573, SPb. 1905, Nr. 185/363) erwähnte Handschrift *Ritorika* (heute Nr. 19, S. IV+86, 16°) wird hier abgedruckt und sprachlich sowie inhaltlich untersucht.

Die auf Papier niedergeschriebene Hs., vermutlich eine Reinschrift aus einer anderen Vorlage, stammt aus der 2. Hälfte des 18. Jhs.; dafür sprechen die Buchstabenformen der gepflegten Kursivschrift sowie die Erwähnung der Werke von Johann Gottlieb Heineccius-Heinecke (1680-1741) und Michail V. Lomonosov (1711-65; *Ritorika* 1748 , 1759 , 1765 , 1775 , 1785) im Text.

Nach Neamt konnte die Hs. bzw. ihre Vorlage von einem der Mönche aus dem Kreis Pajisij Velyčkovs'kyjs (1722-94) gelangen, der hier seit 1775 bzw. 1779 wirkte. Ob sie hier als Anleitung für Schulzwecke diente, bleibt dahingestellt.

In der kirchenslavischen Sprache der Hs. lassen sich als Abweichungen von der damaligen Norm Merkmale der ostukr. Mundarten in der Phonetik sowie in der Morphologie feststellen. Im Wortschatz treten viele terminologische Dubletten sowie Termini griech. und lat.-poln. Herkunft auf.

Eine Übersicht der Arbeiten auf dem Gebiet der ukr., poln. und russ. Rhetorik- und Poetikforschung erlaubt die Hs. als einen in seinen Beispielen kirchlich orientierten Schulrhetorikkurs zu bestimmen, der gegenüber den ukr. lateinischsprachigen Rhetorikhandschriften des 17.-18. Jhs. mit ihren poln. Beispielen bislang vereinzelt steht. Der knapp formulierte konspektartige Schulkurs kehrt nur hie und da zur alten katechismusartigen Frage-Antwort-Form zurück. Von den drei Teilen des Rhetorikkurses beschäftigt sich der 1. Abschnitt mit der stilistischen Syntax und der 3. Teil mit der Anwendung der Stilistik in der Schule, Kirche und im öffentlichen Leben. Der umfangreichste 2. Teil behandelt die eigentliche Rhetorik nach der klassisch-traditionellen Einteilung in Fragen der *inventio, dispositio, elocutio* bzw. des *ornatus* (mit 18 Stilarten, 8 Tropen und 21 Figuren) sowie der *memoria* und *pronuntiatio*. Die antibarocke Einstellung mit Rückkehr zu Quintilians Empfehlungen ist bei der Behandlung der *pronuntiatio* am deutlichsten spürbar.

ВИДАННЯ «БОГОСЛОВІЇ» - EDITIONES «BOHOSLOVIA»

1. Dr. Jos. Slipyj: De amore mutuo et reflexo in processione Spiritus S. explicanda. Pag. IV+29. Львів, 1923.
2. о. Д-р. Г. Костельник: Границі вселенної (Dr. G. Kostelnyk: De finibus universi). Стор. 61. Львів, 1925.
3. Dr. A. Landgraf: Partes animae norma gravitatis peccati. Pag. 54. Leopoli, 1924.
4. о. Д-р. Й. Сліпий: Св. Тома з Аквіну і схоластика (Dr. Jos. Slipyj: De S. Thoma Aq. atque theologia et philosophia scholastica). Стор. 76. Львів, 1925.
5. Dr. Theod. Haluščynskyj OSBM: De ucrainis S. Scripturae versionibus. Pag. 22. Leopoli, 1925.
6. Dr. Jos. Slipyj: Num Spiritus Sanctus a Filio distinguatur, si ab eo non procederet. Pag. 36. Leopoli, 1928.
7. о. Д-р. Сп. Кархут: Нове видання Служебника (Dr. Sp. Karchut: Nova editio Liturgiconis slavici). Стор. 34. Львів, 1929.
8. о. Д-р. Гавриїл Костельник: Ordo logicus (Dr. Gabriel Kostelnyk: De ordine logico). Стор. 44. Львів, 1931.
9. P. Josep Scrijvers CSSR: Le double Principe Moteur de la Vie Spirituelle. Pag. 40. Leopoli, 1931.
10. Dr. M. Schmaus: Kykeley, cuiusdam adhuc ignoti auctoris anglici ineunte saeculo XIV florentis. Quaestio de cooperatione divina. Pag. 38. Львів, 1932.
11-12. Д-р. Ярослав Пастернак: Коротка археологія західно-українських земель. (Dr. Jaroslav Pasternak: L'Archéologie des terres ouest-ukrainiennes á l'epoque préhistorique, protohistorique et chrétienne). Стор. 94+XVII таблиць. Львів, 1932.
13. Володимир Січинський: Вежа і дім Корнякта у Львові (V. Sičynskyj: La tour et la Maison De Corgnacte à Leopol). Стор. 20+VI таблиць. Львів, 1932.
14. Dr. Leo Hlynka: De potestate episcoporum nec non praerogativis metropolitanae potestatis in bona Ecclesiae temporalia in Oriente novem primis saeculis. Pag. 74. Львів, 1933.
15. Д-р. Микола Конрад: Нарис історії старинної філософії (Dr. Nikolaus Konrad: Historiae philosophiae antiquae brevis conspectus). Стор. 53. Львів, 1933.
16-17. Д-р. Микола Конрад: Нарис, історії старинної філософії (Історія філософії Греків і Римлян) (Dr. Nikolaus Konrad: Historiae philosophiae antiquae brevis conspectus). Стор. 90. Львів, 1934.
18. Є. Ю. Пеленський: Бібліографія української бібліографії (E. J. Pelenśkyj: Bibliographia ucrainicae bibliographiae). Стор. 198. Львів, 1934.
19. Д-р. Микола Конрад: Нарис історії старинної філософії (Dr. Nikolaus Konrad: Historiae philosophiae antiquae brevis conspectus). Стор. 112. Львів, 1935.
20. Dr. A. Landgraf: Petri Abaelardi expositionis in epistolam S. Pauli ad Romanos abbreviatio. Pag. 46. Leopoli, 1935.
21. Д-р. Микола Конрад: Основні напрямки новітньої соціології (Dr. Nikolaus Konrad: Sociologia). Стор. 78. Львів, 1936.

22. В. Січинський: Замкова церква св. Миколая у Львові (V. Sičyńśkyj: De Ecclesia S. Nikolai Leopoli), Стор. 36+x. Львів, 1936.

23. Д-р. Іван Шпитковський: Рід і герб Шептицьких (Dr. I. Špytkovskyj: Famille et armoiries des Szeptycki). Стор. I+128+IX. Львів, 1939.

24. Dr. A. Landgraf: Neue Gesichtspunkte für die Einschätzung des Zacharias Chrysopolitanus. Leopoli, 1942.

25-26. Dr. Michajlyščuk: De occasione et scopo Metrop. Javorśkyj operis Petra fidei. Pag. 84. Leopoli, 1942.

27. Д-р. М. Конрад: Нарис історії старинної філософії, четверта частина (Dr. Nikolaus Konrad: Historiae philosophiae antiquae brevis conspectus), Стор. 93. Львів, 1939.

28. Д-р. Ст. Сампара: Прачоловік і праоб'явлення (Dr. S. Sampara: Primus homo et revelatio primitiva). Стор. 204. Львів, 1938.

29. Д-р. Іван Шпитковський: Рід і герб Шептицьких. Друга частина (Dr. I. Špytkovśkyj: Famille et armoiries des Szeptycki). Львів, 1942.

30. Д-р. В. Фіґоль: Церковні брацтва Галицької гр.-кат. провінції в XVIII ст. (Dr. V. Figol: De confraternitatibus Ecclesiae graeco-cath., quae Galiciae terris XVIII s. decursu exstiterint). стор. 79. Львів, 1938.

31. о. Д-р. Мирослав Марусин: Погляд на виховання кандидатів духовного стану на Україні (Dr. M. Marusyn, De educatione cleri in Ucraina conspectus historicus). тор. 55. Рим, 1963.

32. о. Д-р. Мирослав Марусин: Божественна Літургія в Київській Митрополії по списку Ісидорового Літургікона з XV ст. (Dr. M. Marusyn, Divinae Liturgiae in Metropolia Kieviensi secundum manuscriptum liturgicum Metropolitae Isidori saec. xv expositio). Стор. 62. Рим, 1964.

33. Joseph Slipyj: Die Auffassung des « Lebens » nach dem Evangelium und I. Briefe des Hl. Johannes. Pag. 62. Рим, 1965.

34. о. проф. Д-р Мирослав Марусин: Пастирсько-літургічна діяльність святого Йосафата (De opera Liturgico-Pastorali Sancti Josaphat). Стор. 100. Рим, 1967.

35. Д-р. Петро Ісаїв: Меморандум митрополита Андрея Шептицького до урядів Центральних Держав 3-15 серпня 1914. (Peter Isajiw, Ph. D., Archbishop-Metropolitan Andrew Sheptytsky's Memorandum of August 15, 1914 to the Central Powers). Стор. 46. Рим, 1968.

36. о. Д-р. Олександер Баран: Церква на Закарпатті в роках 1665-1691. (Rev. Dr. Alexander Baran, The Church in Subcarpathia from 1665 to 1691). Стор. 68. Рим 1968.

37. Іван Кейван: Василь Кричевський — творець українського національного стилю. (Ivan Keywan, Vasyl Krychevsky — Author of the Ukrainian national style). Стор. 24. Рим, 1968.

38. о. м[и]рат Мирослав Ріпецький: Спогади про село Угринів сокальського повіту та про угринівських діячів. (Inful. Miroslaus Ripeckyj, De chronica Uhryniw, centri culturalis ucraini.) Стор. 48. Рим, 1968.

39. С. Гординський: Українські церкви в Польщі, (Sviatoslav Hordynsky, Ukrainian Churches in Poland). Стор. 20+71 ілюстрацій. Рим, 1969.

40. Д-р Богдан Казимира, Успіхи і труднощі у великому замірі (Dr. Bohdan Kazymyra, Obstacles and achievements of a great undertaking). Стор. 52. Рим, 1969.